

GÖRÖG ÉS LATIN REMEKIRÓK

GYŰJTEMÉNYE

MAGYAR JEGYZETEKSEL ISKOLAI HASZNÁLATRA.

9.

M. TULLII CICERONIS

C A T O M A I O R

DE SENECTUTE.

MAGYARÁZTA

D^r. HEINRICH GUSZTÁV,

PESTI GYM. TANÁR.

Ára 60 újkrajczár.

P E S T.

KIADJA LAMPEL RÓBERT.

MDCCCLXX.

MAGY. AKADEMLA
KÖNYVTÁRA

M. TULLII CICERONIS
C A T O M A I O R
D E S E N E C T U T E .

MAGYARÁZTA

DR. HEINRICH GUSZTÁV,

PESTI GYM. TANÁR.

*Bentsei István
Linc.*

PEST,
KIADJA LAMPEL RÓBERT.

1870.

846885

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMLA
KÖNYVTÁRA

ELŐSZÓ.

A „*Cato maior*“ jelen kiadásánál (melyet a „*Laelius*“ kiadása nyomban követni fog), felgymnasiumi tanulóinkat tartottam szem előtt, kiknek a külföldön már régóta nemcsak Cicero beszédeit, hanem annak bölcsészeti munkáit s ezek közül különösen „az öregségről“ és „a barátságról“ irt két szép értekezését szokták magyarázni. Nagyon eltérnék tárgyamtól, ha itt bővebben indokolni akarnám azon meggyőződésemet, hogy ezen eljárást nálunk is követni kellene. De, reménylem, e nézet mai nap nem is szorúl már bővebb indokolásra, miután egyrészt a közoktatásügyi miniszterium legújabban kibocsátott középtanodai tantervjavaslatában, — másrészt az orsz. középtanodai tanáregylet sok tekintetben a miniszteriumétól nagyon elütő tantervében az említett két munkát a gymnasiumi classicusok sorába felvették. A jelen kiadás nem készült ezen ajánlások következtében; mert már hosszabb idő óta fekszik tökéletesen elkészülve, s inkább Cicero bölcsészeteivel való hosszabb foglalkozásomnak, mint valamely külső indoknak köszöni létrejöttét. De igenis köszönheti ezen kettős ajánlásnak megjelenését, melyet a t. kiadó úr felszólítására annál szivesebben eszközöltem, minél inkább meggyőződtem arról, hogy a latin nyelv tanítására szánt csekély idő mellett, ilyen magyarázatos kiadásokra valóban szükségünk van.

Németországban sokat foglalkoztak Ciceróval általában, de ezen két munkájával különösen is. Iparkodtam az illető munkákkal megismerkedhetni s felhasználtam azokat, a mennyire czélomnak megfelelni látszottak. Hogy kiadásom

főleg a német iskolák számára megjelent kiadásokkal¹⁾ sok tekintetben egyezik, az már azon okból is könnyen megérthető, hogy a szöveg, melyet, és a közönség, melynek magyaráztunk, itt is ott is ugyanaz. Nem bírom, nem is értem azon hiúságot, mely valamely helyes magyarázatot azért nem akarná kiadásába felvenni, mert az már másutt is mondva van. Ellenkezőleg örültem, ha valamely hely kitűnő magyarázatát más kiadásban lelhettem, és nem haboztam, azt átvenni. De azért kiadásom, mint a t. szaktársak látni fogják, nem fordítás, — nem is lehetett az, mert tapasztalásból igen jól tudom, hogy a közönség melynek a németek magyaráznak, sokkal előrehaladottabb, sokkal készültebb mint a miénk.

A kiadás szövegét csekély eltérésekkel átvettem Halm kitűnő kiadásából.²⁾

Miután Cicero irálya egyáltalában nem épen nehezen érthető, de ezen könyvei különösen nyelv- vagy mondattanilag csekély nehézségeket tartalmaznak: főgondot fordítottam a tárgy magyarázatára, különösen az említett bölcsészek és bölcsészeti iskolák tanainak jellemzésére. Utóbbit már azon okból is, minthogy nézetem szerint ilyen olvasmány (persze még inkább Platóé) legjobb bevezetés a bölcsészet tanulmányozásába. Kivánom, hogy ezen tulajdonsága nálunk is észlelhető legyen, hol eddig épen ezen irányban igen kevés történt.

Pest, 1869. május hó 10-kén.

Dr. Heinrich.

¹⁾ *M. Tullii Ciceronis Cato maior de senectute*. Erklärt von *Julius Sommerbrodt*, 5. Aufl. Berlin, 1866; — von *Gustav Lahmeyer*, 2. Aufl. Leipzig, 1866; — von *Ludw. Jul. Billerbeck*, 3. Aufl. Hannover, 1837; — von *C. W. Nauck*, Leipzig, 1854.

²⁾ *M. Tullii Ciceronis opera quae supersunt omnia ex recensione Jo. Casp. Orellii*. Editio altera emendatior. Opus morte Orellii interruptum continuaverunt *J. G. Baiterus* et *Carol. Halmius*. Volumen quartum. Turici, 1861. p. 584—611.

BEVEZETÉS.

1. Cicero élete és jelleme. *M. Tullius Cicero* született Kr. e. 106. januar 3-kán Arpinum mellett. Atyja, ki mint egyszerű római lovag leginkább a földműveléssel foglalkozott, de a tudományokat is kedvelte, Arpinumból átköltözött Rómába, hogy ott két fia Marcus és Quintus finomabb nevelésben részesülhessen. Marcus, az idősbik fiú, itt különösen szónokokkal és költőkkel társalgott, mely utóbbiak közt főleg a görög költő A. Licinius Archias, kit Cicero későbbben oly melegen védett, volt nagy befolyással tanulmányaira. De Cicero már akkor is a szónoklat és jogtudomány mellett különösen a görög bölcsészek tanulmányozásával foglalkozott. Hogy gyenge egészségét helyreállítsa és magát a szónoklatban még inkább kiképezze, nagyobb utazást tett, mely alkalommal hat hónapig Athenaeben időzött, hol T. Pomponius Atticussal barátságos viszonyba lépett. Miután ezen utazásából Rómába visszatért, Terentiat vette nőül, ki őt Tullia leányával és Marcus fiával megajándékozta. Most egymásután elnyerte a főbb állami hivatalokat, 75-ben Kr. e. *quaestor* lett, mely hivatalt Lilybaeumban, Sicilia szigetén, viselte. Daczára annak, hogy a római quaestorok az akkori viszonyok közt nagy nehezen tehettek szert alattvalóik kegyére, mert kényszerítve voltak, ezeket nagy gabona szállításokkal és adókkal nyomni: mégis kivivta magának Sicilia lakosainak tiszteletét és szeretetét, mivel mindig emberszerető, kiméletes és igazságos volt irányukban. Azért őt választották a Siciliaiak ügyvivőjüknek, midőn 70. Kr. e. kincsszomjas helytartójukat C. Verrest beperelték. Cicero, midőn utazásából Rómába visszatért, azonnal belépett a tanácsba, és oly buzgón működött a tanácsi (aristocraticus) párt érdekében, hogy erőteljes fellépése és szónoki befolyása által nem sokára e párt főtámasza lett. De azért birta a nép kegyét és bizalmát is, melyet leginkább önzéstelen eljárása által szerzett

meg magának. 69-ben volt Cicero *aedilis curulis*, 66-ban *praetor*, mely hivatalok mellett ügyvédi munkásságát is rendszeren folytatta. Ezen korszakba esnek beszédei *pro Sexto Roscio* (kit atyagyilkossági vád ellen védett), *pro Aulo Cluentio* és legjelesebb beszédeinek egyike: *de imperio Gn. Pompei* vagy *de lege Manilia*.

Cicero most, daczára annak, hogy *novus homo*¹⁾ volt, már oly népszerűségnek örvendett, hogy 64-ben már a *consuli* hivatalt kérhette. Daczára annak, hogy hat vetélytársa volt, és a nemesség a polgári származású, bár jeles tehetségű férfiút nem kedvelte, mégis a 63-iki évre *consulnak* választott meg. Mint ilyen is tartott több beszédet: *Publius Rullius* telektörvénye ellen (három beszéd); *pro Rabirio Posthumo* és *pro Lucio Murena*. De ezen ügyvédi munkásságának fontossága egészen háttérbe lép a Catilinaféle összeesküvés felfedezése és meghiusítása előtt. Ezen legjelesebb és leghiresebb tette által elérte a népszerű szónok politikai tevékenységének tetőpontját, melyen azonban nem tarthatta magát sokáig; különösen mióta Pompejus a tanácsi párttól elszakadván a nép pártjához mind inkább közeledett. Cicero befolyása által a két párt eltérő érdekeit egyesíthetni vélte, de siker nélkül. Most (60. Kr. e.) Gnaeus Pompejus, C. Julius Caesarral és a gazdag Marcus Crassussal megkötötték az úgynevezett első triumviratust és hiába iparkodtak a tanácsi párthoz hiven ragaszkodó Cicerot megnyerni; azért egészen mellőzték a híres *consult*, ki ügyvédi tevékenységét még mindig és pedig nagy eredménnyel folytatta. (Ezen időszakba (62—59. Kr. e.) esnek: *pro Publio Sulla*, *pro Archia poeta* és *pro Lucio Valerio Flacco* tartott beszédei).

Igy Cicero a hatalmas triumvirek által számos ellenségeinek volt kitéve, kiknek nemsokára engednie kellett is. 58. Kr. e. t. i. Publius Clodius néptribun azon törvényjavaslatot vitte keresztül, hogy mindenki, ki római polgárt ítélet nélkül kivégeztetne, száműzettessék (*si quis civem Romanum indemnatum interemisset, is aqua et igni interdiceretur*). Cicero átlátta, hogy ezen törvény egyenesen az ő személye ellen

¹⁾ *Novus homo* volt minden polgári vagy csak egyszerűen lovagi származású ember, kinek elődei *curuli* hivatalt még nem viseltek, azaz: *aedilis*, *praetor*, *consul* nem voltak. Ő maga tulajdonképen még nem is *nobilis*, hanem csak utódai.

van intézve, azért Dyrrhachiumba és innen Thessalonikébe futott, miután a tanács őt valóban száműzte és a római néptömeg házát és majorjait lerombolta és pusztította. Szomorú fordulata volt ez eddig oly dicső sorsának, melyet Cicero azonban sem jellemzilárdsággal, sem műveltségéhez és állásához illő méltósággal nem viselt. Következő évben visszahivatott és valódi diadalmenetben, a nép örömjajongása közt, tartotta bevonulását Rómába, hol azonnal a népnek és a tanácsnak ékes beszédben fejezte ki szívből eredt köszönetét. (*Post reditum in senatu* és *ad Quirites*). De régi befolyását nem nyerhette többé vissza; belátta a tanács és pártjának gyengeségét és befolyástalanságát, azért kényszerűségből és elég ingadozólag a triumvireknek hódolni kezdett. Ezen körülmény és a római néptömeg kikelési személye ellen annyira elkedvetleníték őt, hogy majdnem egészen visszavonult az állami élettől és magánpereknél (*pro Publio Sestio, pro Marco Coelio, pro Lucio Balbone, pro Gnaeo Plancio, pro Rabirio Postumo, pro Marco Scauro, in Vatinius* és *in Lucium Pisonem*), theoretikai tanulmányoknak (*de oratore* és *de republica*) és fia²⁾ nevelésének egész idejét és munkásságát szentelte.³⁾ Csak akarátja és kedve ellenére vállalta el 52. Kr. e. mint *proconsul* Cilicia igazgatását, hol (mint azelőtt Siciliában) enyhe és — a mi akkor hallatlan kivétel volt, — önzéstelen bánásmódja és eljárása által szintén megnyerte a lakosok tiszteletét és szeretetét.

Midőn Cicero 49. Kr. e. Romába visszatért, a Pompejus és Caesar közt már régebben uralkodó feszültség polgári háboruvá fajult volt. Miután hosszabb ideig a pártokat kiengesztelni akarta és kevés államférfíui belátással soká ingadozott, végre (elég későn) Pompejus pártjára állott, a nélkül azonban, hogy a háborúban tevékeny részt vett. Pompejus (Pharsalus mellett 48. Kr. e.) megveretése szomorú,

²⁾ Cicero fia *Marcus Tullius Cicero* szül. 65. Kr. e. Igen jó neveltetésben részesült, de dacára annak nem viselt példás életet. Ő is Pompejus pártján állott és kitüntetéssel harczolt a triumvirok ellen, miért is ezek által halálra ítéltetett. Később Octavianus pártjára állott és 30. Kr. e. *consul* lett. Mint ilyen erélyesen működött Antonius, atyja halálos ellensége, ellen. Utolsó éveiről nem tudunk semmit; halálának éve is bizonytalan.

³⁾ Ezen időszakba esnek: *de provinciis consularibus* (56. Kr. e.) és *pro T. Annaeo Milone* (52. Kr. e.) tartott beszédei is.

valóban sajnálatra méltó helyzetbe hozta Cicerot, annál is inkább, mert Caesar boszujától is tartott. Ez azonban igen elnézőleg járt el irányában és megengedte neki, hogy Rómába visszatérhessen. De most Cicero politikai tevékenysége egészen meg volt gátolva, miután a Caesar által kivívott dictatura minden szabadabb politikai mozgást lehetlenné tett. Cicero tehát visszahúzódott birtokaira és tudományos munkásságnak szentelte egész idejét. (Csak 46. Kr. e. tartott két beszédet: *pro Q. Ligario* és *pro M. Marcello*, melyekben Pompejus ezen párthiveit eredménynyel védelmezte Caesar előtt. Épen oly eredményteljes volt a következő évbe eső beszéde *pro rege Dejotaro*.) Ezen munkásságra indította őt hön szeretett leányának Tullianak halála is (45. Kr. e.), mely Cicero kedélyét roppantul meghatotta. Csak a bölcsészetben talált vigaszt, csak bölcsészeti tanulmányok voltak képesek, megindított kedélyének az elvesztett léleknyugalmat visszaadni. Ezen időszakba esnek munkái: *De finibus bonorum et malorum, quaestiones academicae, disputationes tusculanae* és *de natura deorum*.

Cicero külsőleg barátságos viszonya Caesarhoz csak úgyenesen játszott szerep volt, mert szíve mélyében gyűlölte a mindenható dictatort, mint a köztársaság legnagyobb ellenségét. Ezen örömét nyíltan és örömjazzal jelentette ki, midőn Caesar (44. márcz. 15.) gyilkosainak törei alatt elesett. Cicero annyira örült Caesar megöletésének⁴⁾, hogy ezen esemény által új politikai tevékenységre indította magát. Ő az úgynevezett köztársasági párt élére állott és melegen szólt Caesar gyilkosainak büntetlensége mellett. De maga érezte, hogy ezen korszak zavarainak és bonyodalmainak kiegyenlítésére nem elég erélyes, azért ismét visszahúzódott a politika teréről előbbi tanulmányaihoz. Ekkor készültek: *de senectute, de amicitia, de divinatione* és *de officiis* című művei. De még egyszer visszatért a nyilvános állami élethez. Antonius oly durván és erőszakosan járt el, oly eltűrhetetlen módon akarta Caesar szerepét, Caesar lángesze nélkül, továbbjázszani; a köztársasági párt oly sürgetősen szólította fel Cicerot:

⁴⁾ Ezen öröme mutatkozik azon kis levélkében is, melyet Caesar megöletése után L. Minucius Basilusnak, az összeesküvés egyik tagjának írt: *Tibi gratulor, mihi gaudeo; te amo, tua tueor; a te amari et quid agas quidque agatur, certior fieri volo.* Ad fam. VI., 75.

hogy ez végre még egyszer abban hagyta békés tanulmányait és visszatért Rómába, hol szenvedélyes és erélyes beszédeit tartotta Antonius ellen.⁵⁾ A tanács Antoniusnak háborút izent. De ekkor új ellenség lépett fel: Octavianus (később Augustus név alatt Róma első császára), Caesar rokona és fogadott fia. Cicero és a tanács azonnal Octavianus ellen is intézkedtek, de ez Antonius és Lepidussal szövetséget (második triumviratust) kötött. A szövetséges vezérek felosztották maguk közt Caesar örökségét és azonnal megsemmisítették mind azokat, kik terveik kivitelét nehezítették vagy akadályozták. Az elsők egyike, kik ezen eljárásnak áldozatul estek, volt Cicero. A triumvirok által kiküldött gyilkosok Campaniában, Cajeta mellett utolérték a híres szónokat és 43. deczemb. 7. megölték. Nyugodt és méltóságos halála által jellemének sok gyenge oldalát, tetteinek számos hibáit némileg jóvátette; az utókor emlékezetében nem a száműzetés által asszonyilag elcsüggedt Cicero maradt; nem azon férfiú, ki oly hiú volt, hogy a haza legveszélyesebb időpontjában nem tudott másról gondolkodni, mint diadalmenetéről; — hanem a Verres elleni pör vitéz patronusa, a Catilinaféle összeesküvés hőse, a philippicai beszédek nagy szónoka.

Cicero sok oldalú és finom műveltségű férfiú volt; nincsen tudomány vagy művészet, mely iránt érdeklődéssel nem viselkedett volna. Hazaszeretete, erkölcsi feddhetetlensége (mely azon kor viszonyaihoz képest nem kicsinylendő tulajdonság), mértékletessége és különösen tudomány és műveltség után való komoly és szakadatlan törekvése; — ezek sokat gáncsolt jellemének tagadhatatlan ragyogó jelességei⁶⁾; míg ennek gyengéi leginkább túlságos hiúságának és elhatározatlanságának kifolyásai. A milyen nagy volt szónoki, tudományos és irályi tehetsége, épen olyan csekély volt politikai vagy államférfiai hivatottsága. Hogy ezen utóbbit olyan nagynak tar-

⁵⁾ *Philippicae orationes XIV.*, melyek Demosthenes II. Fülöp macedon király ellen tartott híres beszédei után nevezettek el.

⁶⁾ Szépen fejezi maga ki azon czélt, mely munkálatainál mindig szeme előtt lebegett: *Quaerenti mihi multumque et diu cogitanti, quanam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere rei publicae, nulla maior occurrebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus; quod compluribus iam libris me arbitror assecutum.* De divin. II., 1. Ezen szavak egyszersmind legjobban tanuskodnak ember- és hazaszeretetéről.

totta, mint szónoki tehetségét, és a politikában épen olyan vezéri szerepet akart játszani, milyent méltán az irodalomban viselt: ezen balvéleményében gyökerezik ama számtalan tévedés és hiba, ama jellemgyengesség, amaz ingadozás az állam összes pártjai közt, mely tulajdonok, általános miveltisége és emberszerető gyengédsége által különben szeretetre méltó képét oly annyira ellenszenvenné teszik. Ámbár különösen Cicero jellemének és politikai tevékenységének megítélésében nem szabad szem előtt téveszteni a római államnak akkori, valóban zürzavaros állapotát, valamint azon körülményt sem, hogy Cicero mint *novus homo* sokkal több nehézségekkel volt kénytelen megküzdeni, mint sok kortársa. De daczára annak nem lehet Cicerot, mint államférfiút, dicsérnünk és, bár nem tartjuk azon indulatos megtámadásokat méltányosoknak, melyekkel különösen legujabbkori történészeknél (*Drumann és Mommsen*) találkozunk: mégis tagadhatatlan, hogy Cicero nem birt sem államférfiúi tehetséggel, sem politikai ítélettel.

2. Cicero mint író. Cicero kétségen kívül az egész római irodalom legjobb, lepledebb prozaikusa. Periodusait rhythmikus jóhangzás és művészi szerkezet jellemzik; mondatai, mint a patak virágzó réteken keresztül, oly simán, oly akadálytalanul folynak le: maga vallja be, hogy irányának ezen jeles tulajdonságait a görög írók, különösen Plato és Demosthenes szorgalmas tanulmányozásának köszöni. Iratainak tartalma nem mindig egészen eredeti, a gondolatok nem függenek mindig okszerűen össze; különösen beszédei néha nem mentek üres szópompától és dagálytól, a bebizonyítás néha csak ügyvédi fogásokon alapszik; — mindenütt azonban mélyen meghatja az olvasót a nyelv és irány elbájoló szépsége, felfogásának és gondolatainak általános emberi igazsága, periodusainak elragadó folyása és előadásának ragyogó képei. Azért az irány ellen néha felhozott ellenvetések csak egyes helyekre vonatkozhatnak, a nélkül, hogy Cicero általános írói jelleme ezen ellenvetések által tetemesen vesztené. Cicero művei négy csoportra oszlanak: 1) beszédek; 2) szónoklattani (rhetorikai) művek; 3) bölcsészeti értekezések és 4) levelek. Irályának fent érintett tulajdonságai legszembetűnőbben mutatkoznak Cicero beszédeiben, melyek meleg pathosz, az indulat heves tüze, és a fejtegetés szellemdús, az

olvasó érdekét végig feszültségben tartó folyama által is kitűnők. Cicero ezen szónoklata nyílt ellentétet képez Demosthenes tárgyilagos és nagyszerű egyszerűsége által kitűnő beszédeihez, melyek művészeti alakjuk és nemes tartalmuknál fogva örökké példásak fognak maradni. De Cicero közelebb áll korunkhoz és azért túlszárnyalta is a lángeszű görög szónokot népszerűségben és hirben.

Cicero *bölcsészeti* munkáiban a görögök tanítványa. Eredetileg csak azért foglalkozott bölcsészeti tanulmányokkal, hogy mint szónok és államférfi mélyebb műveltséget szerezzen magának; később különösen vigaszt és menhelyet keresett ezen tanulmányokban, miután a politikai viszonyok nyugtalaníták és elkeseríték őt. Főtörekvése volt ezen munkálatainál, egyes kérdéseket a bölcsészet tágas teréről oly alakban feldolgozni, hogy azok az ilyen tanulmányok irányában kevés érdeklődéssel viseltető rómaiaknak is élvezetteljes olvasmányul szolgálhassanak. És ez valóban sikerült neki, mint sem előtte sem utána egy római írónak sem. Bár kezdetben csak azért foglalkozott a bölcsészettel, hogy ez által is képezze ki szónoki tehetségét mégis későbbben, midőn állami és szónoki tevékenysége a körülmények által gátolva volt, irt bölcsészeti munkákat is. Cicero főleg csak az újabbkori görög bölcsészeket ismerte, Platon vagy Aristoteles műveiben nem volt igen otthonos; azért ezeket, mint amazokat is gyakran félreértette. Különben nem foglalkozott a bölcsészet mélyebb kérdéseivel és nem ragaszkodott egy bizonyos férfiú vagy iskola tanaihoz. Erkölcstani kérdésekben leginkább követte a stoikusok tanait, melyeket azonban sokszor lényegesen megváltoztatott és gyengített. Cicero ezen munkáinak főbecse általában nem azok tartalmában, hanem az alakban rejlik, mert ő először alkalmazta a latin nyelvet bölcsészeti kérdések előadására. Előadása itt is szép, folyékony és érdekes, főleg pedig dicséretes könnyen érthető irálya, mi által ezen iratok iskolai használatra is igen alkalmasok.

3. A „Cato maior“ eredete és czélja. Érintettük fent, hogy Cicero consulságának bevégzése után mind inkább elvesztette azon tekintélyt, melylyel addig a politika terén is birt. Más, erélyesebb, szilárdabb jellemű férfiak ragadták meg az állam kormányát és félre tolták az ingadozó szónokot,

ki oly nehezen tudta magát a szükséges tette eltökélni. Cicero ezen sorsát nem türte illő férfiasággal; minden kedve oda volt; levelei telvék a legpanaszosabb kifakadásokkal; még irodalmi munkássága sem tudta borult kedélyét felderíteni. Ezen időszakban halt meg szeretett leánya Tullia (45. Kr. e.). E csapás roppant hatással volt mély érzelmű kedélyére, lelke felemelkedett szokott elcsügedtségéből és vigaszt keresett. Az életben, a politikában nem találhatta azt többé: ezen tér egyelőre zárva volt előtte. Ekkor lelkestül testestül neki feküdt régi, különösen bölcsészeti tanulmányainak, és oly szorgalommal dolgozott ezen és a következő évben, hogy bölcsészeti munkáinak nagy része ezen rövid időszaknak köszöni keletkezését. A „*Cato maior*“ is. Cicero, úgy látszik, igen gyorsan dolgozta ki e kis művét, úgy szólván megpihenésül nagyobb munkái közt,⁷⁾ különösen míg *De divinatione* című művén dolgozott. Ezen utóbbi Caesar halála után iratott, azért igen valószínű, sőt bizonyos, hogy a „Cato“ is Caesar halála után keletkezett. Valószínűvé teszi ezt különben a munka egész hangulata, mely oly vidor, oly derült, hogy Cicero Caesar meggyilkoltatása fölötti öröme nélkül nem gondolható, nem magyarázható. Caesar volt az agg szónok legnagyobb ellensége, Cicero benne a köztársaság megsemmisítőjét, az egyeduralom visszaállítóját gyűlölte. Most, midőn a nagy férfiú kimúlt, újra reményleni kezdett. Kecsegtette őt azon remény, hogy megint visszatérhet politikai tevékenységéhez, hogy ismét visszanyerheti azon hatalmat, azon tekintélyt és állást, melylyel mint consul, mint a haza megmentője (*pater patriae*) birt. Csak most lett neki öregsége kedves és kellemes, csak ezen esemény által nyerte azon derült hangulatot, mely ezen szép könyvet jellemzi. Hogy ezen reménye nem teljesedett, azt tudjuk; de tudjuk azt is, hogy ezen hangulata sem maradt tartós, mint maga írja barátjának: *Legendus mihi saepius est Cato maior ad te missus. Amariorem enim me senectus facit. Stomachor omnia.* Ad Attic. XIV., 21. Cicero élete végeig vágyódott politikai tevékenységre, és ha azt elérhette volna, talán oda adta volna összes iratait. Pedig kétségtelen az, hogy ő ezen bölcsészeti munkái által a rómaiaknak többet használt, mint

⁷⁾ Erre vezet legalább saját kifejezése: *interiectus est nuper liber is, quem ad nostrum Atticum de senectute misimus.* De divin. II, 1, 3.

akármilyen politikai tettek által. Mert a köztársaságon azon korban már lehetetlenség volt segíteni; a nép maga, a viszonyok, az erkölcsiség és erény hanyatlása követelte az egyeduralmat. Ezen kor igényelte követelés ellen viselt harcban, meglehet hogy dicső halált talált volna; de népének nem használt volna semmit. Bölcsészeti munkái által pedig egészen új tért nyitott a rómaiaknak, melyen haladniok kellett, ha a köztársaság, sőt az egész birodalom bukása után szellemileg uralkodni akartak a világon.

Cicero maga mondja, hogy ő ezen munkájával a reá és T. Pomponius Atticus barátjára is sulyosodó öregséget akarja enyhíteni, és pedig az által, hogy kimutatja, milyen hamisak azon vádak, melyek az öregség ellen felhozatni szoktak. Legjobban elérhette és el is érte ezen célját az által, hogy a könyv középpontjába az öreg Catot helyezte, hogy őt választotta az öregség képviselőjének, ki ritka szépségű és jeles tettekben gazdag öregséget élt. De valószínű egyszersmind az is, hogy ezen könyve által emlékeztetni akart a jeles Catora, és benne egyszersmind egy valódi római polgár mintaképét felállítani, mire korában annyival nagyobb szükség volt, mennyivel ritkább volt az erény, a mértéktartás: szóval, azon tulajdonok, melyek a régi rómaiakat, különösen pedig Catot jellemzik. Azért nem is ragaszkodott oly szorososan a történeti Catohoz, hanem sok tekintetben kedvesebbé és enyhébbé tette a régi censor eredetileg komor és durva képét.

4. A „Cato maior“ személyei, helye, ideje. Cicero az öregségről gyűjtött nézeteit ezen értekezésében beszédalakban (dialogusban) adja elő. A beszéd személyei: Marcus Porcius Cato, Gaius Laelius és Scipio Africanus. Hogy Cicero éppen ezen személyeket választotta, nem lehet eléggé dicsérni. Cato, a beszéd főszemélye, ki az aggkort a fiatalok vádjai ellenében védi, az ókor egyik legtiszteleteljesebb férfija; Cicero maga mondja, hogy alkalmasabb személyt, ki azon életkorról beszéljen, nem találhatott az övénél, ki nemcsak maga igen öreg lett, hanem öregségében is a többiek fölött kitűnt.⁸⁾ És Cato valóban kitűnt erkölcsi szigorúsága, rendít-

⁸⁾ Cic. Lael. 1, 4: *Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam*

hetlen jelleme, részrehajlatlan igazságossága, kiváltképen pedig magatartása, mértékletessége, egyszerűsége és takarékosága által. Ő szerette hazáját, végtelen szorgalmu volt, kedvelte és üzte a tudományokat. Jeles volt mint katona és vezér, mint államférfiú, szónok és jogtudós, mint gazda és író. Praktikus életbölcseége ismeretes volt, ennek köszönte a „*Sapiens*“ melléknevet.⁹⁾ És a mi ezen férfiút különösen alkalmassá tévé arra, hogy mint az aggkor szóvivője, védje ezen sokat gáncsolt életkort, az különösen azon körülmény, hogy ő ezen jeles tulajdonságait hosszú életének utolsó napjáig teljes lelki és testi erőben megtartotta, és így, úgy szólván, az aggkor példányképe lőn. Cato ellenében Laelius és Scipio igen szépen képviselik a fiatalkort. Ezen, lelki barátság által összekötött ifjak, nemes gondolkodásuk és törekvésük által ismeretesek, és mint Cato lelkes tisztelői és kedvelt barátjai,¹⁰⁾ közelebb viszonyban állottak a szigorú censorhoz. Ezen három személy életviszonyai röviden a következők.

1. *Marcus Porcius Cato, Censorius* melléknévvel szül. Tusculumban, egy Latiumi municipiumban (azaz: oly községben, mely római polgárjoggal birt), 234. K. e. Fiatalságát egy, atyjától öröklött mezei jószágon töltötte, de később (212. K. e.) Rómába ment, hogy magát ott a politikai életnek szentelje. Kezdetben ügyvédi minőségben lépett fel, s mint ilyen beszédei és ritka becsületessége által nem sokára nagy népszerűségre jutott. Később mint katona szolgált hazájának és többször kitüntette magát, különösen 207. Kr. e., hol a Sena melletti nagy ütközetben, melyben Hannibal öcscse Hasdrubal elesett, Claudius Nero vezérlő consulnak nagy szolgálatokat tett.¹¹⁾ 204. Kr. e. volt quaestor

eius, qui et diutissime senex fuisset et in ipsa senectute praeter ceteros florisset.

⁹⁾ V. ö: Cic. Lael. 2, 10: *Cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit (sc. Socratem). Huius enim facta, illius dicta laudantur.*

¹⁰⁾ Mennyire tisztelte Scipio Catot, l. Cic. de republ. 2, 1: *Ingressus est sic loqui Scipio: Catonis hoc senis est, quem ut scitis unice dilexi maximeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque iudicio vel etiam meo studio me totum ab adolescentia dedidi, cuius me numquam satiari potuit oratio.*

¹¹⁾ Cornelius Nepos, Cato 1, 2: *Inde (Siciliából) ut rediit, castra*

(Afrikában), 199. aedilis és 198. praetor Sardiniában. Három évvel praetorsága után 195. Kr. e. Lucius Valerius Flacussal consullá választatott. Mint ilyen az innenső Spanyolországban (Hispania citerior) viselt háborút az ottani fellázadt néptörzsök ellen. Szorgalma és iparkodása igen nagy volt; ő a háború legsúlyosabb terheit épen úgy viselte, mint minden közkatonája; a mellett mértékletes, takarékos és szigorú volt, de leginkább maga iránt. Visszatértekor diadalmenettel tisztelte meg őt a nép. Már a következő évben újra megkezdte hadi pályáját és folytatta azt több éven át. Különösen az Antiochus, Hannibal szövetségese, ellen viselt nagy háborúban, szinte felette kitüntette magát. — De egy hivatala sem tette őt oly híressé, mint a 184. Kr. e. elvállalt censorság. Mint censor olyan szigorral járt el mindenki iránt, oly érelyesen működött a Rómában is túlkapó pazarlás, fényűzés és elpuhulás ellen; oly eredménnyel gátolta, persze csak rövid időre, a fényűzési czikkek elterjedését, azoknak magas megadóztatása által, hogy ezen tevékenysége folytán megérdemelte a *Censorius* tisztelő melléknevet. Cato végső öregségében is, egészen haláláig, 150. Kr. e. munkás, iparkodó és a haza dolgait nagy érdekléssel szemmel tartó férfiú maradt. Tudományos műveltsége igen sokoldalú volt; munkái a földmivelés, hadügy, régiségek, történelem és jogtudomány körébe vágtak, de nagyrészt elvesztek.¹²⁾ Aggkorában a görög irodalommal is foglalkozott, de valódi rokonszenvvel soha sem viseltetett iránta, mert meg volt győződve arról, hogy ez, különösen a görög bölcsészetnek Rómában való elterjesztése fogja a nép régi szigorú erkölcsiségét megtörni és az ifjúságot a praktikus politikai tevékenység köréből a tudományok tanulmányozására csalni.¹³⁾ Ő maga azonban a Stoikusok bölcsességét igen tisztelte és szigorúan magáénak

secutus est Claudii Neronis, magnique opera eius existimata est in proelio apud Senam, quo cecidit Hasdrubal.

¹²⁾ M. Catonis praeter librum de re rustica quae exstant. Henricus Jordan recensuit et prolegomena scripsit. Lipsiae 1860.

¹³⁾ Ezen pontban Cicero jellemrajza nem történeti hűségű, de ez nem lehetett másképen. Miután Cato nem saját, hanem Cicero nézeteit fejezi ki (Cat. 1, 3: *Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam*), azért nem tarthatta meg Cicero szigorúan az öreg Censor bölcsészetellenes nézeteit, annál kevésbé, minél nagyobb mérvben gyökerezett saját műveltsége a görög bölcsészek tanulmányozásában.

vallotta, mert ezen bölcsészek tanai az ő jellemével, életmódjával és világnézetével megegyeztek. Cato derék, szilárd jellemű volt, távol minden haszontalan speculatiótól, erélyes és munkás; czéljait igen jól ismerte és mindig szemmel tartotta; a mi őt ezek elérésében gátolhatta volna, azt bámulatos lélekerősséggel legyőzte. Ezen tulajdonságok által Cato a régi római jellem valódi mintaképe, ámbár nagy irodalmi tevékenysége eléggé mutatja, hogy már ő is egy újabb kor hatalmas befolyása alatt áll. Cato nem tisztelte az írókat, de maga azért igen sokat írt, és kiérdemelte magának az első tulajdonképeni római prozaikus tisztelő czímét. Beszédeiből csak csekély töredékek maradtak reánk, szintúgy „*Origines*“ (őstörténet) című nagy történelmi művéből, melyben Italia népeinek és városainak eredetét, a közművelődési viszonyok méltó tekintetbe vétele mellett, tárgyalta. Teljesen¹⁴⁾ birjuk: *De re rustica* című munkáját, mely a földmivelés iránti szeretetéről tanuskodik.)

2. *Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus minor* fia volt *Lucius Aemilius Paullus*nak, ki *Perseus*, macedon király legyőzése után „*Macedonicus*“ melléknevet nyert. Ezen fia fogadott fia lett *Publius Cornelius Scipionak*, az öregebb (*maior*) *Scipio Africanus* fiának. Nővére *Aemilia Cato* menyje volt, s azért *Scipio* már rokonsági viszonyánál fogva is közel állt *Catohoz*. Már fiatal korában kitüntette magát hadi szolgálatai által; részt vett atyja alatt a *Perseus*, macedon király ellen viselt (168. Kr. e.), és később *Lucius Lucullus* alatt a spanyol háborúban. De leghíresebb tette *Carthago* elfoglalása, melyet a bámulatos és csodálatra méltó védelem daczára, bevett és szétrombolt (146. Kr. e.). Hasonló nagyszerűségű (133. Kr. e.) *Numantia* ellen viselt háborúja, mely hatalmas várost csak tizenöt hónapi ostrom után sikerült bevennie. *Scipio* 129. Kr. e. meghalt, bizonytalan, vajjon természetes halállal mult-e ki vagy áldozatul esett-e ellenségeinek. *Scipio* a római nép legjelesebb és legnemesebb férfaiinak egyike, épen oly jeles volt a háborúban, mint a politikában, épen oly szeretetre méltó társalgásában. *Scipio* igen

¹⁴⁾ De talán nem egészen eredeti alakjában. *L. H. Keil, observationes criticae in Catonis et Varronis de re rustica libros* (Halae, 1849), 65—76. l. Különösen szól ezen nézet mellett, hogy a könyvben nincsen terv, és hogy nyelve nem elég ószerű.

sokoldalú és finom műveltségű férfiú volt. Kedvelte a tudományokat, különösen a bölcsészet: midőn a három bölcsész Karneades, Kritolaus és Diogenes (155. Kr. e.) mint athenaei követek Rómába jöttek és ott bölcsészeti előadásokat tartottak, Scipio legszorgalmasabb hallgatóik közé tartozott. Polybius, a híres történész, és Panaetius, a stoikus bölcsész, mindig kísérték őt hadjárataiban; különösen az utóbbival közel barátságos viszonyban állott. Cicero (Brut. 21, 82.) jeles szónoknak is nevezi őt.

3. *Gajus Laelius*, kinek barátságos viszonya P. Cornelius Scipióval majdnem példabeszédüvé vált Rómában, nemeslelkű és nemcsak becsületessége és feddhetetlensége, hanem műveltsége és szelidsége által is kitűnő jellem volt. Születési éve nem egészen bizonyos, csak annyit tudunk, hogy néhány évvel idősebb volt, mint Scipio barátja. Laelius szinte szorgalmas hallgatója volt a 155-ben Rómába érkezett görög követségnek. Ezen időtől fogva oly buzgón tanulmányozta a görög bölcsészeket, hogy kortársainál kiérdemelte magának a *Sapientis* tisztelető melléknevét; Laelius szinte, mint Scipio is, igen barátságos viszonyban állott Panaetiushoz, ki a stoikus bölcsészek iskolájához tartozott. 146. Kr. e. Afrikába kísérte barátját és ott tevékeny részt vett a karthagóiak elleni háborúban. 145. Kr. e. augur és praetor lett; ugyanezen évben Spanyolországban szintén eredményteljesen harcolt a Viriathus vezérsege alatt fellázadt spanyolok ellen. 140. Kr. e. consul volt. Ő is, mint Scipio, a nemesség pártján állott a Gracchok ellen, miért is a demokratikus párt őt gyűlölte és üldözte, a nélkül azonban, hogy tekintélyét és befolyását megsemmisíthette volna. Halála éve szinte nem bizonyos; csak annyit tudunk, hogy Scipio után halt meg. Cicero mint jeles szónokot is említi Laeliust; bizonyos, hogy e tekintetben túlhaladta Scipio barátját. Hogy a költészettel is foglalkozott, leginkább abból következtethetjük, hogy Terentius vigjátékai az ő műveinek tartattak.

↗ A „Cato maior“ ajánlva van Cicero barátjának.

4. *T. Pomponius Atticusnak*, ki mint egy régi római lovagsalád ivadéka 109. Kr. e. született. A Rómában Sulpicius és Cinna által kitört mozgalmak előtt Athenaebe futott, hol soká tartózkodott. Ezért nyerte „Atticus“ melléknevét. Bőkezűsége és megnyerő bánásmódja, de másrészt a szegények gyámolítása által is oly jó hatást gyakorolt az

Athenaebeliekre, hogy szobrokat állítottak neki. Később visszatért Rómába, hol különösen Cicero és Hortensius hires szónokokkal közel barátságos viszonyban állott. Sajátságos volt Atticus állása a Rómában uralkodó pártok közt: ő tulajdonképen egyik párthoz sem tartozott; barátja volt Mariusnak és Sullának, Ciceronak és Antoniusnak. De ezen állása a pártok között vagy felett nem jellemtelenség volt, hanem szeretetre méltó, kedves kedélyének azon törekvéséből eredt, hogy a pártokat kiegyenlíteni, a pártviszályok következtében felingerelt indulatokat lecsillapítani akarta. Ez annál könnyebben sikerült neki, mivel Atticus soha hivatalt nem kért, nem viselt. Meghalt 33. Kr. e., szeretve és tisztelve korának legjobbjai és legjelesebbjei által. Atticus igen jeles latin és görög irányban írt történeti munkákat, nevezetesen Cicero consulatusáról. De sem ezen (görög nyelven írt) munkája, sem „*Annales*“ czimű műve, melyben korának történetét megírta, sem levelei nem maradtak reánk.¹²⁾ Ezen férfiúnak, ki vele majdnem egykorú volt, ajánlotta Cicero „az öregségről“ írt könyvét. Maga mondja, hogy azért írt *ad senem senex de senectute* (Lael. 1, 5), hogy mindkettejüknek enyhítse az aggkor kellemetlenségeit.¹³⁾ Atticus műveltségétől és jellemétől várhatta Cicero, hogy „*Cato*“ neki is kedves lesz,¹⁴⁾ annál is inkább, mivel az öreg jeles Cato Atticus is igen szerette és tisztelte, mit már abból sejtethetünk, hogy Nepos az ő kérésére terjedelmesen írta meg Cato életét (*Huius de vita et moribus plura in eo libro persecuti sumus, quem separatim de eo fecimus rogatu T. Pomponii Attici*. Nep. Cat. 3, 5).

A beszélgettés (*dialogus*) nincsen olyan rendszeresen végig keresztül vive, mint pl. Platónál; hanem tulajdonképen csak a bevezetésre szoritkozik; a tulajdonképeni értekezést Cato egyedül adja elő. A beszélgettés helye Cato háza (1, 3

¹²⁾ Atticus életének főforrása Cornelius Nepos szintén Atticusnak ajánlott művének *de viris illustribus*, XXV. életrajza, és Cicero számos Atticushoz intézett levelei, melyek nagyrészt reánk maradtak.

¹³⁾ Cato 1, 2: *Sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur.*

¹⁴⁾ *Scribis te delectari O Tite Si Quid*, ad Att. 16, 3 és *O Tite tibi prodesse laetor*, ib. 16, 11. — A *Cato maior* ezen megnevezése a munka kezdőszavaitól van véve.

apud quem); ideje 150. Kr. e., azaz a Cato halálát megelőző év, midőn Cato 84, Scipio 35, és Laelius körülbelül 38 éves volt (Lael. 3, 11: *Memini Catonem anno ante quam est mortuus mecum et cum Scipione disserere*). A bevezetés, melyben Cicero munkáját Atticusnak ajánlja, az egész beszélgetés befejezése után iratott (1, 2 *Mihi ita iucunda huius libri confectio fuit*).

Hogy Cicero jelen művénel, mint többi bölcsészeti értekezéseinél, leginkább görög bölcsészek munkáiból merített, azt már említettük, — miképen és mily mértékben tette ő azt, arról nem szerezhetünk magunknak biztos tudomást, mert ama görög művek nagyrészt elvesztek. Így maga Cicero említi az értekezés első fejezetében a Chios szigetén született *Aristo* egy munkáját, melyben ezen, a stoikusok iskolájához tartozó bölcsész, a mesés Tithonust választotta az öregség képviselőjének. Ebből azt sejtethjük, hogy *Aristo* ezen munkája az öregségről szólt. Azonkívül még két „az öregségről“ szóló munkát ismerünk az ókorból; az egyiknek szerzőjeül a Phalerusban született *Demetrius* (K. e. 320 körül) említetik, a másik a sokoldalú *Marcus Terentius Varro* műve volt. Nem tudjuk, mennyiben használta Cicero ezen munkákat, mert mind a kettő elveszett. Különben különösen *Plato* és *Xenophon* munkáiból merített Cicero jelen értekezésének kidolgozásánál. Így szabadon felhasználta Platónak „az államról“ írt munkájának bevezetését, és nagyjából (bár egyes nézetek pythagoreusi bölcsészek műveiből merítvék) ugyancsak Platóból vette azon eszméket, melyeket a Cato M. 21. fejezetében a lélek halhatatlanságáról közöl. Xenophont különösen két helyen utánozta Cicero. A 22. fejezet tartalma nem más, mint a haldokló *Cyrus* beszédjének szabad fordítása, és a 17. fejezet egyes nézetei *Xenophon* Oekonomikus című munkájából merítvék. Cicero, mint többi bölcsészeti munkáiban, úgy itt sem a nézetek és a felfogás eredetiségét tartotta szem előtt, hanem céljához mértén azon működött, hogy a Görögországban oly számtalan író által képviselt és annyi népszerűségnek örvendő bölcsészet Rómában is gyökeret verjen; mit legjobban az által vélt elérhetőnek, ha nem metaphysikai, elvontságuk által a praktikus római polgárt visszariasztó eszméket tárgyal, hanem oly kérdéseket, melyek a bölcsészet azon részébe tartoznak, mely az állami és társadalmi viszonyokkal foglalkozik, t. i. az ethikába, az

erkölcsstanba. Innen van, hogy nagyrészt a stoikusok nézeteit vallotta, mert ezek fősúlyt az erkölcsstanra fektettek és mindig különös tekintettel voltak arra, hogy az életet a bölcsészettudománnyal kölcsönös viszonyba, öszhangzatba hozzák, hogy a philosophiát praktikussá tegyék. Így a stoikusok bölcsészete nemesebb értelemben vett „életbölcsesség” volt, s mint ilyen, de erkölcsi szigoránál fogva is, legjobban megfelelt a római nép jellemének.

5. A „Cato maior“ tartalma.*) I. *Ajánlat T. Pomponius Atticushoz*, melyben Cicero azon okokat adja elő, melyek őt arra birták, hogy az öregségről írjon és hogy értekezését Atticusnak szánja (1. cap.).

II. *Általános tárgyalás*. Azokra nézve, kik minden jót önmagukban találnak, semmi sem tünhetik fel rosznak, a mit a természet változhatlan törvénye hoz magával, tehát az öregség sem. Azon panasz, hogy az öregség hamarább lép meg bennünket, mintsem akarnók, fonák gondolkodáson alapszik. Az öregséget a bölcsnek megadással kell tünni; mivel, valamint a többi életkorokról, úgy az öregségről is gondoskodott az istenség (2. cap.). A panaszok oka az öregség felett nem az aggkorban, hanem az emberek jellemében rejlik. Az öregség legjobb fegyverei a tudomány és az erény gyakorlata (3. cap.). Példák a boldog aggkorra: Q. Fabius Maximus, Plato, Isokrates, Gorgias, Ennius (4. 5. cap. 13. 14. §.).

III. *Részletes tárgyalás*. Ama négy ok felszámllása, melyek végett az aggkor szerencsétlennek tetszik (5. cap. 15. §.).

1. *Az első ok megczáfólása: az öregség a munkálkodhatásról elvon*: a) Vannak foglalkozások, melyeket az aggastyán eszével végezhet, ha teste elgyengült is. Ezt bizonyíthatni történeti adatokkal (6. cap.). b) Megczáfólása azon ellenvetésnek, hogy az emlékező tehetség és a többi szellemi erők az öregségben elgyengülnek (7. cap. 21—23. §.). c) A földmivelőnek sem szabad a tevékenységről lemondania, azon véleményben, hogy a fáknak, melyeket ültet, gyümölcseit nem ő, hanem az utókor fogja élvezni (7. cap. 24. §.). Csekélyebb összefüggésben Cicero ezen előadásával áll azon két tétel

*) Nagyrészt Dr. Kühner Raphael fordítása (Stuttgart, 1864) nyomán.

megczáfolása, hogy a) a hosszadalmas öregség számtalan kellemetlenséggel jár és b) hogy az aggastyán mások terhére van (8. cap. 25. 26. §.).

2. *A második ok megczáfolása: az aggkor a testet elgyengíti:* a) Az aggastyánnak marad annyi ereje, hogy másoknak hasznára lehet. Különben az erő megfogyása gyakrabban ifjúkori hibáknak, mint az aggkor roskadtságának róható fel. Elég, ha az öreg ember kevesebb erejével megteszi magáét, mert a természet minden kornak megadta az őt illető testi erőt, s az aggastyánról nem kívánhatni oly munkát, melynek végbevételére ifjúkori testi erő kívántatik (9. és 10. cap.). b) Ha az aggastyánok csakugyan nem alkalmasak a munkára, akkor ennek oka tulajdonképen nem az öregségben, hanem a közös egészségi állapotban rejlik, melynek a fiatalok is alá vannak vetve. c) Az öregséget mértékletesség és további szellemi tevékenység által tápolunk kell (11. cap.).

3. *A harmadik ok megczáfolása: Az öregség csaknem minden élvezetől megfoszt bennünket:* a) Ha ezen élvezet alatt az érzéki gyönyör értetik, akkor ezen megfosztás jótémény, mivel a kéj a legnagyobb gonoszságokat szüli, és azonkívül az észnek, ezen isteni ajándéknak legnagyobb ellensége. Érzéki gyönyörökben, mértékkel élvezve, az aggastyán is részesülhet. De különben is az öregségnek szebb és tisztább élvezetei vannak: a tudományokkal való foglalkozás és a mezei élet (12—14. cap.). Következik a mezei élet szép leírása (15—17. cap. 60. §.). — b) Nagy előnye az öregségnek a nagy tekintély, mely az előbbi életkorát osztatlan becsületben leélt aggastyánnak jut osztályrészül és mely sokkal becsesebb, mint az ifjúkor minden érzéki gyönyöre (17. cap. 61. §. 18. cap. 62—64. §.). — c) Ha az öregek mogorvák, haragosak, veszekedő természetűek vagy fősvények, akkor ezen tulajdonságok a kedélynek, nem az öregségnek gyengéi, és ha ennek, mint mondják, az az oka, hogy az aggkor megvettetik, akkor ezen megvettetés még sem súlytja az erkölcsileg jó és tudományos műveltségű aggastyánt (18. cap. 65. §.).

4. *A negyedik ok megczáfolása: Az aggkor már nincsen messze a haláltól:* a) A halált meg kell vetnünk, ha az a szellemet végképen kioltja; ha pedig a szellem a halál után is él, akkor azt kívánnunk kell. — b) A halál azonban

minden korról közös. Ha az ifjú hosszú életet remél, azt balgatagul teszi, mivel bizonytalant bizonyosnak tart. A hosszúság fogalma nagyon relativ, s a rövid életkor is elég hosszú a jó és becsületes életre. Az aggkor jutalma az előbbi korban szerzett vagyonokra való gazdag visszaemlékezésben áll. — c) A halál természeti szükségesség; a mi pedig természeti szükségesség, azt jónak kell tartanunk (19. cap.). — d) Az öregségnek bizonyos határa nincs, s benne boldogul élünk addig, míg hivatásunknak eleget tehetünk. — e) A legjobb halál az, ha a természet (a nélkül, hogy szellemi erőnket vagy ép érzékeinket megbénította volna), művét, melyet alkotott, ismét szétoldja. — f) Már ifjúságunkban készülnünk kell, a halált megvetni. — g) Valamint minden kor foglalatossága a kor multával lejár, úgy az aggkoré is; és ha ez bekövetkezik, akkor az étellel való megtelezés elhozza azon időpontot, mely bennünket a halálra megérlel (20. cap.).

IV. Zárszó. Nézetek a lélek halhatatlanságáról. Erre vonatkozó bizonyítékok Plató szerint (21. cap.). — A haladókó Cyrus beszéde fiaihoz (22. cap.). — A római történetből példakul felhozott oly férfiak, kikről fel kell tennünk, hogy a halhatatlanság hitétől át valának hatva. Az ily elmélekedések az öregséget reánk nézve nemesak könnyűvé, hanem vidámmá is képesek tenni (23. cap.).

gymnasium
Linnéus

M. TULLII CICERONIS

CATO MAIOR

DE SENECTUTE.

I. *O Tite, si quid te adiuero curamve levasso,
Quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,*

1

I. 1. *O Tite* — *ecquid erit praemi*. Cicero szerette előadását görög vagy római költők műveiből vett egyes versek által élénkebbé tenni. Ezen versek Q. Ennius *Annales* című hőskölteményének tizedik énekéből vannak véve. Ennius szül. 515 = 239. K. e. Rudiaeben Calabriában, 204. K. e. Sardiániában katonáskodott, honnan őt M. Porcius Cato Rómába hozta. Itt tanította a görög nyelvet és fordított görög színműveket a római színpad számára. Megh. 169. K. e. Leghíresebb műve *Annales* című eposza, melyben a római történelmet a legrégebb (mesés) időktől saját koráig időszerinti rendben tárgyalta. E művét a rómaiak nemzeti Iliasoknak tekintették, bár az művészeti szempontból mélyen állt Homerus alatt. Ennius mint mindenben úgy az alakban is utánozta Homert és első használta a nemzeti saturni vers helyett a görög hexametert. — Az idézett versek Enniusnál T. Quinctius Flamininushoz, ki 197. K. e. macedoniai Fülöpöt Kynoskephalae mellett meggyőzte, vannak intézve. Flamininus 198. K. e. a

hely kedvező fekvése által védett Fülöphöz sehogy sem tudott hozzáférni. Kinos aggodalmakban időzött így tétlenül negyven napig az ellenséggel szemben, a nélkül, hogy valamit tehetett volna, mignem az epirotusi fejedelem Charopus egy pászort küldött a consulhoz, ki neki jutalomért (azért: *ecquid erit praemi = praemii*) a hegyen átvezető utat megmutatni igéri. Cicero itt ezen verseket Atticus barátjához intézi (l. a bev.), kinek előneve mint Flamininusé *Titus* volt; hogy Cicero egész művét az öregségről gyakran ezen kezdőszavakkal nevezi, l. a bev. — *adiuero = adiuvero; adiuvere aliquem aliquid*: valakit valami-
ben segíteni; — *curam*, Flamininus fent említett helyzetéből eredő aggodalmai; — *levasso* régi alak e. h. *levavero*; mint XX, 73 *faxit* e. h. *fecerit*.

coquit = költőileg e. h. *versat, sollicitat*; v. ö. *quam femineae curae . . . coquebant*, Verg. Aen. VII, 345. *me calor Aetnae non minor igne coquit*, Ovid. Heroid. XV, 12. — *et versat*: „kinoz, gyötör“; v. ö. Liv. 1, 17 *patrum animos certamen*

Ecquid erit praemi?

Licet enim mihi versibus eisdem affari te, Attice, quibus affatur Flamininum

Ille vir haud magna cum re, sed plenus fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui et aequitatem, teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam, intellego. Et tamen te suspicor eisdem rebus quibus me ipsum interdum gravius commoveri, quarum consolatio et maior est et in aliud tempus differenda. Nunc autem visum est mihi de senectute aliquid ad te conscribere.

2 Hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut iam

regni ac cupido versabat; — in pectore fixa cura: kebledbe vésett aggodalmad.

Ille vir etc. a fent említett pászor; — *haud magna cum re* (= *re familiari*): csekely vagyonnal bíró, nem gazdag; — *plēnūs fidei*. A régi latinságnak két hangmértani sajátsága látható ezen szavakban: 1) a szó végén álló *s*, mássalhangzón kezdődő szó előtt nem ejtetett ki (= *plēnū fidei*), tehát nem is idézett helyzeti hosszúságot elő; 2) *fidei*-ben az *e* hosszú; ezen tőőhangzó csak később lett rövidde oly többtagu szavakban, melyekben a tőőhangzót mássalhangzó előzi meg.

certo scio: bizonyynyal tudom, azaz: a mit mondok, az igaz; az *certe scio*: valóban tudom, — ott a tudásnak valóságát, itt igazságát állítjuk; — *quamquam* önálló mondat elején megigazítja, megenyhíti vagy megszorítja a mondottakat: „ámbar, jóllehet“; így: IV, 10. VII, 24. XIV, 47. XIX, 67. 69.

novi: „tapasztalásból ismerem“; — *cognomen*, Titus Pomponius Athenaeben való húsz évet meghaladó (88—66. K. e.) tartózkodása folytán nyerte az „Atticus“ melléknevet (l. a bev.); — *eisdem rebus*, a Caesar meggyilkoltatása után be-

állt állami viszonyok, különösen Antonius erőszakos fellépése (l. a bev.) által; — *quarum consolatio*, gen. objectivus: mely dolgokról vigasztaló iratot most nem adhatok, miután az sokkal több (*maior* = *maioris operae*) munkába kerül, melyet azért máskalalomra (*in aliud tempus*) akarok halasztani; — *visum est mihi*: jónak láttam, elhatároztam.

2. *Hoc (onere)* vonatkozással a megelőző *senectute*-re *s* közelebb-ről meghatározva a következő *urgentis, adventantis senectutis* genitivusok által; — *commune tecum*: Cicero akkor 62, Atticus 65 éves volt; — *et ferre et laturum esse*: most is, jövőben is stb. — *tu occurras*: te jutottál eszembe, reád gondoltam; — *dignus* = qui dignus es; — *eo munere*, Cicero „ajándéknak“ nevezhette művét, a menyinyiben azt Atticusnak ajánlotta; — *quo — uteretur* (oly munkára), melynek mindegyikünk egyaránt hasznát veheti. Visszahozó mondatok kötmóddal köttetnek össze, ha azok valamely minőség hatását vagy következményét fejezik ki. Ily esetekben a megelőző mondatban valamely mutató kifejezés áll vagy rejlik, és a visszahozó nézmas *ut*-al feloldható: *eo munere, ut eo* —

urgentis aut certe adventantis senectutis et te et me ipsum levare volo: etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia, et ferre et laturum esse certe scio. Sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur laudari satis digne philosophia poterit, cui qui pareat omne tempus aetatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris et diximus³ multa et saepe dicemus: hunc librum ad te de senectute misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Ceus — parum enim esset auctoritatis in fabula —

uteremur, oly munka, hogy azt — használhatjuk; — *confectio*: kidolgozás; — *ut absterserit* — *molestias*: tul. letörölte, azután képtelenen eltávolította, elhárította az öregség minden kellemetlenségeit. Ezen hatás azonban nem vala tartós, a mint azt Atticushoz irt egyik levelének (XIV, 21) ezen helyéből következtethetjük: *Legendus mihi saepius est Cato maior ad te missus* (= *scriptus*, I. e cap. 3-dik §-ban *missus*). *A mariorem enim me senectus facit. Stomachor omnia; — senectutem mollem facere*: az öregséget enyhévé, kéjelmessé tenni. V. ö. XVI, 56: *conditiora facit haec* (a földműveléssel összekötött munkákat) — *aucupium*; — *cui* — *pareat*, a visszahozó névmás (*cui*) okadó mellékfogalommal, a. m. *cum is, qui ei pareat, possit* etc. miután az, ki stb., azért a kötmód.

3. *de ceteris*, neutr. plur. (mint sokszor, pl. VII, 24 *in aliis*): a többiekéről t. i. más, bölcsészeti tárgyakról; — *missus* magában foglalja a *scripsimus* fogalmát; I. a fent 2. §. idézett helyet Cicero leveléből: *Cato — ad te missus*; — *omnem sermonem*: az egész beszélgetést vagy annak főrészét, azaz a tárgy tulajdonképeni előadását; — *tribuimus*: „nyelvére

adtam“; nem Tithonus rajzolja az öregséget, nem őt tettem annak képviselőjének; — *Tithonus* (Τιθωνός) a mythus szerint a trójai Laomedon fia. Neje Eos (Aurora) számára Zeustól halhatatlanságot kért, de nem egyszersmind örökös ifjúságot, úgy hogy Thithonus később öregségének súlya alatt egészen összezsugorodott; ezen Tithonust választotta Aristo egyik (elveszett és ismeretlen) munkájában az öregség képviselőjének; — *Aristo Ceus* (= Κείος), Ceosban (a cycladi szigetek egyikén született) a peripateticusok iskolájába tartozó bölcsész, ki K. e. 225. körül virágzott. Számos műveiből csak néhány töredék maradt reánk. Cicero ítélete szerint (de finib. V, 5, 13.) Aristo csinos nyelven irt; de nélkülözötte azon nyomatékoságot és philosophiai komolyságot, mely nélkül nagy bölcsész nem gondolható. Ezen bölcsészt nem kell összevetésztetni a stoikusok iskolájához tartozó Chiosból származott Aristoval, ki K. e. 220. körül virágzott. — *fabula*: „monda“, ellentétben a történeti adatokkal; itt a mythus a mythusi személy, Tithonus, helyett. Cicero azt akarja mondani, hogy ezen mesés személy nem foghatást kölcsönözhetni beszédeinek;

sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio: apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, eisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito litteris Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

4 II. SCIPIO. Saepe numero admirari soleo cum hoc C. Laelio cum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam tibi senectutem gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetnā gravius dicant sustinere.

— *Catoni*, I. a bev. 14. l.; — *apud quem*, kinek házában; — *facimus* következő participiummal: „előadni, felhozni“, tehát: *aliquem facere admirantem*: valakit úgy hozni fel, mint a ki valamin csodálkozik; — *quod is — ferat*, a conjunct., mert nem Cicero, hanem Laelius és Scipio gondolata; *eisque respondentem* = *et facimus eum* (sc. Catonem) *respondentem eis* (sc. Laelio et Scipioni). V. ö. XV, 54: *Homerus Laërtem colentem agrum et eum stercorantem facit*; — *qui si eruditius videbitur disputare*, Cicero maga megjegyzi, hogy Cato sokoldalú tudományos műveltsége, mint az az értekezésben nyilatkozik, sok olvasónak feltűnhetik. Cicero ezen feltűnhetést azzal akarja palástolni, hogy Catonak görög tanulmányaira emlékeztet. Igaz, hogy Cato aggkorában a görög irodalommal, melyet azelőtt gyűlölt volt, sokat foglalkozott, de oly műveltségre, milyennel Cicerónak bir, semmi esetre sem tehetett szert. (Cicero de orat. III. 33, 135 maga mondja, hogy Cato a finomabb görög műveltséget nélkülözte). Különben Cicero maga utal Cato jellemének ezen a történettel ellenkező felfogásának okára. Cicero nem akarta Cato történetileg hű jellemrajzát adni; hanem csak

azért választotta épen Cato személyét, mert nem talált férfit, ki az aggkort több méltósággal képviselhetne volna. Ezt mutatják legjobban az alább következő szavak: *ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam*; — *in suis libris*: *suis* hangsúlyval: „saját“, „tulajdon“. V. ö. V, 14: *sua vitia et suam culpam*; IV, 11 *mea opera*; Cato munkáiról I. a bev. 16. l.; — *Quid opus est plura* (sc. *dicere v. addere*), gyakran előforduló ellipsis, mely még rövidítettebb alakban fordul elő: *quid plura?* V. ö. *ne multa* (sc. *dicam*) v. *ne multis* (sc. *verbis dicam v. utar*).

II. *Saepe numero* (vagy *saepe numero*) erősebb mint az egyszerű *saepe*; itt a reá következő *soleo* által még súlyosabbá lesz: „gyakran, igen gyakran“; — *ceterarum rerum — sapientiam* (= lent XVII, 59 *ceteris in rebus*): egyéb, más dolgokban nyilvánuló bölcseségedet; — *vel maxime*: kiváltképen; — *quod — senserim*, Scipio már azelőtt Laelius irányában ezen gondolatot, mint csodálatának okát, hozta fel, a conjunct. — *onus Aetna gravius*: a későbbi görög mythus szerint Zeus az Aetna hegyet gördítette azon gigantokra,

CATO. Rem haud sane, Scipio et Laeli, difficilem admirari videmini. Quibus enim nihil est in ipsis opus ad bene beateque vivendum, eis omnis aetas gravis est: qui autem omnia bona a se ipsi petunt, eis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. Quo in genere est in primis senectus, quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adeptam: tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas! Obrepere aiunt eam citius quam putavissent. Primum, quis coëgit eos falsum putare? Qui enim citius adulescentiae senectus quam pueritiae adulescentia obrepat? Deinde, qui minus gravis esset eis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam si octogesimum? Praeterita enim aetas

kik az istenek ellen harczoltak, innen közmondássá vált „az Aetnánál nehezebb súly“. Ezen közmondást már Euripides hozta összeköttetésbe az öregséggel: Hercules furens, 637—639: ἄχθος δὲ τὸ γῆρας αἰεὶ βαρύτερον Αἴνας σκοπέλων ἐπὶ κρατὶ κείται.

quibus enim nihil — afferat. Cicero azt akarja mondani: Csak az fogadja és viseli az élet bajait, melyek tulajdonképen nem bajok, mivel szükséges kifolyásai a természet törvényeinek, ki saját keblében képes azon szerencsét és megelégedést fellelni, melyet semmiféle életszak (aetas) nem nyújthat; — a se ipsi, Cicero rendszeren használja ily kifejezésekben a visszahozó névmás nominativusát, hol más író azt mondaná: a se ipsis; — quo in genere est; „ide tartozik“ t. i. azon dolgok, bajok közé, melyek a természet törvényeiből erednek; — quam, ut adipiscantur, omnes optant = omnes optant, ut eam adipiscantur; a visszahozó névmás szorosabb összeköttetésbe hozza ezen mondatot az előbbivel; — adeptam; a deponens múlt idejű részesülőjét Cicero is gyakran használja szenvedő értelemben; ugyan ezen alakot pl. Sallust is, Cat. VII, 3

adapta hbertate; Jug. CI, 9 adeptam victoriam; v. ö. lent XVII, 59 dimensa (dimetior-ból), XX, 74 meditatam (meditor-ból). Ezen alakok ószerüések, melyeket Cicero célzatosan használ, hogy Cato korszakára emlékeztesse az olvasót; l. lent XIX, 71. — eam: senectutem.

falsum: „valami hamisat“, hogy t. i. az öregség nem fog oly hamar jönni; — qui enim — obrepat; a rómaiak rendszeren öt életszakot különböztettek meg, melyek mindegyike 15 évet foglalt magában: 1) pueritia 1—15 év; 2) adulescentia, 16—30; 3) iuventus, 31—45; 4) aetas seniorum, 45—60 és 5) senectus, a 61-dik évtől kezdve. Itt Cicero csak három életszakot különböztet meg: a gyermek- és aggkort, harmadiknak pedig veszi az egész korszakot, mely e kettő közt fekszik; ezen adulescentia tehát a virágzó fiatalságot és a teljes kifejlődésre jutott férfikort foglalja magában; — qui, adv. (mint később qui minus): „hogyan, miképen?“ — qui minus etc. A gondolat ez: mit nyernének avval, ha az öregség őket nem nyolczvan, hanem nyolczszáz éves korukban lepné meg, minthogy bajai csak akkor is meg-

quamvis longa, cum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis — quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine! — in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem tamquam deum sequimur eique paremus: a qua non veri simile est, cum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poëta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit, esse aliquid extremum et, tamquam in arborum bacis terraeque fructibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferun-

maradnának? — *quamvis longa*: „bármily hosszú“; — *cum effluxisset*: „mikor elmúlt, letelt“, időjelentő mellékmondat, mely főmondatának nemcsak idejét, hanem (mint sokszor) módját (*posset*) is követi; — *permulcere*, tul. simogatni, itt: enyhíteni, kellemessé tenni; v. ö. Verg. Aen. V, 816 *permulsit pectora dictis*; — *stultam* = si stulta est.

5. *utinam digna esset*, tehát nem érdemes; mert az impf. conj. tagadást jelent, Cato ezzel ki akarja fejezni, hogy bölcsésége nem érdemli Scipio dicséretét; — *cognomine*: Cato mellékeve *Sapiens*, melylyel már kortársai megtisztelték (Cic. Lael. II, 6 *Cato quasi cognomen iam habebat in senectute sapientis*), leginkább az államférfiút és általában a *practicus* ismeretei által kitünő aggastyánt illette, de semmi esetre sem vonatkozott theoreticai műveltségére, miután Cato a szűkebb értelemben vett bölcsészet terén még dilettans sem volt; legjobban mondja ezt Cicero maga, Lael. II, 6 *tribuebatur hoc* (sc. cognomen sapientis) *M. Catoni, quia multarum rerum usum* (sokoldalú tapasztalást) *habebat*; — *naturam sequi* vagy *secundum naturam vivere* volt a stoikusok főelve; — *tamquam deum*: isten-

ség gyanánt; ha *natura* személyesítve volna, *deam* állana; — a *qua* (sc. *natura*), *descriptae sint* és *esse neglectum*-hoz tartozik; — *ceterae partes*: II, 4 szerint *pueritia* és a *pueritia* és *senectus* közt fekvő életszak, azaz általában: az öregséget megelőző életszakok; — *descriptae* berendezve, felosztva; — *extremum actum*, Cato egy drámának *fabula*-jával hasonlítja össze az emberi életet; akkor persze az öregség az utolsó felvonás, *actus* értelmében vehető *partes* is; — *ab inerti poëta*; *iners* (tulajdonképeni értelmében) = in-ars, tehát: ügyetlen; v. ö. Cic. fin. II, 34, 115: *artes, quibus qui carebant, inertes a maioribus nominabantur*. A gondolathoz l. Horat., de arte poët. 86: *Descriptas servare vices operumque colores cur ego si nequeo ignoroque poëta salutor?* — *tamquam ab inerti poeta*: mintha ezen élet színmű volna, melyet ügyetlen költő helyesen beosztott és rendezett ugyan, de művészileg befefejni nem volt képes; — *necesse fuit*: a dolog szükségképen így hozza magával; — *baca*: fagyümölcs (ellentétben *fructus*-hoz: „földgyümölcs“). v. ö. Cic. tusc. I, 14, 31: *arbores seret diligens agricola, quarum aspiciet bacam ipse nunquam*; — *maturit. temp.*: tökéletes, annak idejében beálló meg-

dum est molliter sapienti. Quid est enim aliud Gigantum modo bellare cum dis, nisi naturae repugnare?

LAELIUS. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus.

CATO. Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est.

LAELIUS. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, puo pervenisti, videre quale sit.

érés következtében; — *molliter* rendesen rossz mellékértelemmel: „el-puhultan, aszonyosan“, itt: „nyugottan, megadással“, „minden balga, mert czélhoz nem vezető ellentállás nélkül“; — *quid est enim* (soha: *quid enim est*) stb. azaz: a bölcs nem fog a természet törvényei ellen harcolni; a ki azt teszi, az épen olyan esztelenül cselekszik, mint a gigantok, midőn az istenek ellen viseltek háborút. Vagy: A gigantok harczáról szóló mythus értelme nem más, mint az, hogy azoknak tönkre kell jutniok, kik a természet örök törvényei ellen felkelnek. V. ö. a gondolathoz Senec. de benef. XIV, 7: *Quid enim aliud est Natura, quam Deus et divina ratio mundo et partibus eius inserta.*

6. *atqui*: „mégis“; azaz: bár általában helyeseljük nézeteidet, „mégis“ kívánnók, hogy bővebben magyaráznál nekünk, miképen tehetnők aggkorunkat kellemessé; — *ut pollicear* magyarázza a *nobis* kifejezést; — *speramus, volumus ... fieri*; az egyszerű inf. csak a második igétől függ; mert *speramus* után acc. c. inf. (*nos senes futuros esse*) áll; — *multo ante*, mielőtt t. i. megöregszünk; épen úgy később VI, 18; XIV, 19.

gratum futurum est = köszönetre számíthat; v. ö. XIX, 67 *be-*

tus futurus sum; XXIII, 85 *non sumus immortales futuri*; XXII, 81 *una est interiturus animus*. Ezen conjug. periphrastica abban különbözik az egyszerű *futurum*tól, hogy olyan tettet vagy eseményt jelent, melynek keresztülvitelére stb. az alany már most is el van tökélve; v. ö. Sall. Jug. V. *bellum scripturus sum*: hozzáfogok azon háboru megírásához stb., míg *bellum scribam* csak annyit tenne, hogy a jövőben meg fogom írni stb. — *vero* sokszor áll igénylő feleleteknél.

nisi molestum est sc. tibi: kivéve azon esetet, ha stb. — *quam ingrediendum sit*, ódonszerű constructio e. h. *quae ingrediunda sit*; a gerundium ezen használata a partic. fut. passiv. helyett Plautus, Varro vagy Lucretiusnál sokszor fordul elő; pl. Varro, de re rust. I, 21 *Canes potius acres paucos habendum, quam multos*; Plaut. Trin. IV, 2, 27 *michi hac nocte agitandum est vigilias*; Lucret. I, 112 *aeternas poenas in morte timendum est*; jó prozaikusoknál alig van eset ezen constructióra; — *istuc* itt nem adv., hanem névmás (*istic, istaec, istoc* v. *istuc*): *volumus videre, quale sit istuc, quo pervenisti*: látni (ismerni) akarjuk a czél minőségét, melyet elértél; l. később III, 8 *est istuc quidem aliquid*.

7 III. CATO. Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui querelis aequalium meorum — pares autem vetere proverbio cum paribus facillime congregantur —, quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant, tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab eis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu, quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela, qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istius modi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt, importunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est.

8 LAELIUS. Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tole-

III. 7. *Saepe enim interfui* kifejezi azon indokot melynél fogva Cato Laelius kérelmét teljesíteni akarja (*faciam*), mert t. i. ő is sok panaszt hallott az aggkor ellen; *vetere proverbio*, ezen közmondást már Hom. Od. XVII, 218 ismeri: *ὡς αἰεὶ τὸν ὁμοῖον ἄγει θεὸς ὡς τὸν ὁμοῖον*: mint rendesen az isten hasonlót hasonlóval összehoz.

querelis — quae — deplorare solebant, a betoldott mondat által igazolt szabadabb constructio; v. ö. Cic. ad divers. II, 8, 2 *sermonibus quae nec possunt scribi nec scribenda sunt*; — C. Livius Salinator, kitüntette magát az Antiochus ellen viselt háborúban, különösen a Chios melletti tengeri győzelem (191. K. e.) által; consul 188. K. e., 170. K. e. meghalt mint pontifex maximus; — Spurius Postumius Albinus 186. K. e. consul volt, 180. K. e. meghalt mint augur; — *nostri fere aequales*, Cato 195. K. e. volt consul.

quod voluptatibus carerent (s ké-

sőbb *quod spernerentur*), nem Cato nézete, azért a conjunct., v. ö. XII, 39. *sequitur tertia vituperatio senectutis quod eam carere dicunt voluptatibus*; — *vitam nullam*: hogy az élet nem élet; — *non id*, semmi olyasfélé, a mi stb. — *si id — accideret*, ha ezen „eset“ beállana; *culpa* abl. — *usu* (dat.) *venire*: tapasztalni; *eadem* a plur. megfelel az előbbi sing. *id*-nek; — *senectutem sine querela*, minden panasztól ment öregségét; v. ö. Cic. ad. Attic. I, 18, 5 *quam ignavus et sine animo miles*; — *qui ferrent*, — *despicerentur*, a conjunctivusról l. fent I, 2 *quo — uteretur*; — *non moleste*, litotes: igen szívesen.

Sed omnium istius modi querelarum in moribus est culpa, non in aetate: ez azon főelv, melyen az egész értekezés alapszik.

8. *opes*, azon eszközök, melyeknek segítségével valaki az államban nagy szerepet játszhatik, „politikai befolyás“; *copiae*, gazdagság, anyagi eszközök; *dignitas*, befolyá-

rabiliorem senectutem videri, id autem non posse multis contingere.

CATO. Est istuc quidem, Laeli, aliquid, sed nequaquam in isto omnia; ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum: „Nec hercule” inquit, „si ego Seriphus essem, nec tu, si Atheniensis, clarus umquam fuisses”. Quod eodem modo de senectute dici potest. Nec enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem; nec insipienti, etiam in summa copia, non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes 9 exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum diu multumque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam deserunt, ne extremo quidem tempore aetatis — quamquam id quidem maximum est —, verum etiam quia conscientia bene actae vitae multorumque bene factorum recordatio iucundissima est.

sos állás, rang; — id, ezen „szere-
rencse.”

est — aliquid: ez is valami; ellentéte: sed non — omnia; — Seriphio, valamely Sériphusbelinek; Seriphus (Σέριφος) egy kis cycladi sziget, mely Parostól nyugatfelé fekszik; ma Serpho; az említett esemény Platóból van véve, polit. I. 329. — non eum sua e. h. eum non sua, mely szórend Cicerónál többször előfordúl; pl. VI, 17 non facit ea; X, 32 non me quidem iis; XX, 73 non censet lugendam esse mortem stb. — si ego Seriphus essem, kiegészítendő; clarus fuissim; Seriphus fémben gazdag, de természetlen sziget, miért is szegénysége és csekélysége miatt a görögöknél közbeszédű volt.

Nec enim — non gravis. A bölcsnek az aggkor tulajdonképen mindig könnyen tűrhető (levis), még szegényes viszonyok közt is; de teljes, nyomasztó szegénységénél (in summa inopia) ez még sem lehetséges. A

tudatlannak ellenben az aggkor mindig terhes; még legnagyobb bőség mellett (in summa copia) sem lesz az neki minden tehetőtől ment (azért non gravis, nem levis). Azaz: hogy az ember magát kitüntethesse, ahhoz kettő szükségeltetik: lelki derékség s alkalom, hogy az ember ezen derékségét érvényesíthesse. Azért a bölcsesség nem elegendő arra, hogy az ember az aggkor kellemetlenségeit tűrhessen; de a bőség egy maga sem; hanem e kettőnek egyesülnie kell; — nec levis ne sapienti quidem és nec insipienti non gravis chiasmust képeznek.

9. arma senectutis, az aggkor fegyverei annak kellemetlenségei ellen, mert mint Cicero XI, 35 mondja, pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem; — diu multumque; diu az élet hosszúságát, multum annak gazdag tartalmát jelenti: „ha hosszú és tettekben gazdag életet éltél”; v. ö. XI, 38 res multum et diu cogitatas; — maximum: a földolog.

10 IV. Ego Q. Maximum, eum qui Tarentum recepit, senem adulescens ita dilexi, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat. Quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum. (Anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum, cumque eo quartum consule adulescentulus miles ad Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum. Quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille admodum senex suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat

IV. 10. Q. Fabius Maximus Verucosus, ki Hannibal ellen viselt avatos és késedelmező hadmenete által (217. K. e.) Cunctator melléknevet nyert, kitünő hadvezér és államférfiú, ötször volt consul, 217-ben dictator és meghalt 203-ban; Tarentum recepit, Fabius Tarentumot, melyet Hannibal 212-ben bevett volt, 209-ben visszafoglalta. condita: „fűszerezve“; nyájasság nélkül élvezhetlen és izetlen lesz a komolyság. V. ö. Ad Attic. XII, 40, 3 hilaritatem illam, qua hanc tristitiam temporum condiebamus (élvezhetővé tevém) in perpetuum amisi.

quamquam stb. „nem volt ugyan még“ stb. I. fent I, 1. — colere aliquem, valakihez csatlakozni, mint fiatalabb korbán előhaladottabbhoz, mint cliens patronushoz; — anno post, 223. K. e. volt F. először consul; — cumque eo quartum consule, 214. K. e. Plutarch és Nepos szerint Cato már 217-ben kezdte volna katonai pályáját; Nepos szerint 214-ben már hadi tribun lett volna: M. Fabio, M. Claudio consulibus tribunus mil. in Sicilia fuit; — adulescentulus, mint egészen fiatal ember; — miles: közkatona, mint VI, 18 et miles et tribunus et legatus et consul.

ad Capuam t. i. Casilinum ostromához; a főváros az ország (Cam-

pania) helyett, mint sokszor; — quadriennio post négy év letelte után; nem quarto anno post, a mi egy évvel kevesebb volna, mert a rómaiak az évet, melytől számitanak, beleszámitottak; — consulibus, Publius Sempronius Tuditanus és M. Cornelius Cethegus 204. K. e. voltak consulok; — quem magistratum = quaesturam.

cum quidem. Quidem kiemeli azon szót, melyre következik: „azon időben, midőn“ stb. Hasonlóan V, 14 quem quidem probe meminisse potestis; V, 14. XIV, 46 stb. — suasor fuit több mint suasit, mert ama kifejezés kiemeli a személyt és egyszersmind azon mellékfogalmat tartalmazza, hogy az illető nagy szerepet vitt, nagy érdemeket szerzett magának az ügy körül; mig az ige csak az egyszerű tényt kifejezné; suasorem esse legis vagy legem suadere: valamely törvényjavaslatot támogatni, mellette szólni.

A lex Cinciae de donis et muneribus vagy röviden lex muneralis megtiltotta, hogy valaki pörös ügyekben tett szolgálatokért fizetést vagy másféle ajándékot elfogadjon. Tacit. Annal. XI. 15: consurgunt patres legemque Cinciam flagitant, qua cavetur antiquitus, ne quis ob causam orandam pecuniam donumve accipiat. M. Cincius Alimentus néptribun ezen törvénynyel

ut adolescens, cum plane grandis esset, et Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia sua mollebat; de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem;

Noenum rumores ponebat ante salutem.

Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! cum 11 quidem me audiente Salinatori, qui amisso oppido fugerat in arcem; glorianti atque ita dicenti: 'Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti'; 'Certe', inquit ridens, 'nam nisi tu amisisses, numquam recepissem'. Nec vero in armis praestantior quam

a plebejusokat a senátorek zsarolásai által igen költségessé vált törvénykezéstől még akarta menteni.

cum plane: „daczára annak, hogy akkor már valóban“ stb. — *patientia*, nem „türelem,“ hanem „kitartás;“ — *mollebat* „zabolázni tudta;“ — *de quo t. i. de Q. Fabio Maximo Cunctatore*; — *familiaris noster*, „kedves“ barátom. — A következő három vers Ennius Annales című költeményének 8-dik könyvéből vannak véve, ed. Vahlen, v. 313—315, p. 47; Cicero ugyanezen verseket még egyszer idézi de off. I, 24, 84.

unus, nagy hangsúlylyal; — *rem = rem publicam*; — *noenum* ódonszerű e. h. *non*, alkalmasint ebből *ne oenum* (lent XVII, 61) = *ne unum*; — *ponebat*, hosszú utolsó szótaggal, a mi nem példátlan a régibb latinságban, l. I. 1. versät; — *rumores*. a közbeszédet, az emberek mendemondáját, kik kezdetben, nem sejtven hadi tervét, azt mondták, hogy gyávaságból nem mert harczra kelni Hanniballal; *salutem sc. rei publicae*; *postque* (Vahlen ír *plusque*, mások *priusque*) *magisque* (minél tovább annál inkább). Ha akkor az emberek beszédeire hallgatott volna, midőn azt követelték tőle, hogy csatázzék még Hanniballal, talán rövid

időre magasztalták volna, de dicsősége nem ragyogna oly későn még (*post*); és nem oly nagy mértékben (*magis*), mint jelenleg (*nunc*) is. Fabiusra vonatkozólag L. Aemilius Paullus Liviusnál XLIV, 22. ezeket mondja: *Haec* (t. i. az emberek hiú fecsegései) *magna impedimenta res gerentibus sunt. Non enim omnes tam firmi et constantis animi adversum rumorem esse possunt, quam Fabius fuit, qui suum imperium minui per vanitatem populi maluit, quam secunda fama male rem gerere.*

11. *cum quidem* l. fent. IV. 10. — *M. Livius Salinator* 207. Kr. e. Nero collegájával meggyőzte Hasdrubalt Sena mellett, mire dictator és censor lett. Cicero összetéveszti őt itt és de or. II. 67, 273 *M. Livius Macatus*-sal, ki 214-ben Tarent főparancsnoka lett, hanem csak a várat bírta tartani, míg a város Hannibal hatalmába került.

mea opera: „én“ általam: *nunquam [ego] recepissem*; az *ego* nem szükséges, mert az ellentét nem a személyekre, hanem a tettekre vonatkozik: ha Tarent általad el nem vesz, én soha vissza nem foglalthatom; mint hasonlóan Liv. XXVII, 25 *neque enim recipiundum fuisse nisi amissum foret.*

in toga; qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiéscente, C. Flamínio, tribuno plebis, quoad potuit, restitit agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti; augurque cum esset, dicere ausus est, 'optimis auspiciis ea geri, quae pro rei publicae salute gererentur; quae contra rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri'. Multa in eo viro praeclara cognovi, sed nihil est admirabilius, quam quo modo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. Est in manibus laudatio, quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis

in toga: a béke ruhájában, azaz: állampolgári tevékenységében béke idejében; v. ö. Cic. in Pis. 30, 73 *pacis est insigne et otii toga, contra autem arma tumultus atque belli*; ellentéte *in armis*; v. ö. Cic. de off. I, 22, 77 *cedant arma togae, concedat laurea laudi*; — *consul iterum*, 228. Kr. e. — *quiéscente*, ki hallgatott, nem tett semmit.

C. Flaminius, ki a *lacus Trasimenus* mellett 217. Kr. e. történt nagy csatában Hannibal ellen elesett, Polyb. Hist. II. 21, 7 szerint 232. Kr. e. egy törvényjavaslattal (*lex Flaminia agraria*) lépett fel, melynek értelmében a senoni gallusoktól elfoglalt földeket a nép közt kiosztatni kívánta. A tanács nagyon ellenezte ezen törvényjavaslatot és megtagadta tőle a *senatus consultum*-ot: de Flaminius, ki akkor néptribun volt, törvényjavaslatát mint *plebiscitum*-ot vitte keresztül, a tanács akarata ellen (*contra senatus auctoritatem*, vagy mint Cicero de invent. II. 17 mondja *contra voluntatem omnium optimatum*). Cicero itt a 228. évet említi, mert Fabius ezen évben volt másodszer consul, míg Polybius szerint Flaminius már 232-ben lépett fel. Meglehet, hogy törvényjavaslatát a tanács határozott ellenzése miatt csak négy év múlva vihette keresztül.

agrum Picentem, középtaliai tartomány, Umbria, Samnium, a marsok tartománya és az adriai tenger közt. Ezen tartomány és az adriai tenger mellett fekvő *ager Gallicus*-ból elűzettek a senonok L. Cornelius Lentulus által; — *dividenti*, ki az elosztással el volt foglalva; — *cum augur esset*, daczára annak, hogy maga is augur volt; — *ausus est*, augurtól mindenesetre mérész volt a következő beszéd; — *optimis auspiciis* — *gererentur*, hasonlóan mondja Hector, II. XII, 243. *εἰς αἰὼνὸς ἀγροῦς, ἀμύνεσθαι περὶ νάτης*: egy jósló madár a legjobb, a hazát védeni; Fabius különben 62 évig volt augur.

12. *multa praeclara*: nem egy szép vonás (jellemében), mint Nep. Thrasyb. III, 2 *praeclarum hoc quoque Thrasybuli*: ez is szép vonás Thr. jellemében.

filii, kinek neve szintén Q. Fabius Maximus volt, 213. Kr. e. volt consul Ti. Sempronius Gracchussal; — *est in manibus*: bírjuk, olvashatjuk; *laudatio sc. funebris*, a halotti beszéd, melyet fia felett mondott, s mely Plutarch szerint szabotosságra s mélységre nézve Thucydides előadásához hasonlított; — *quem philosophum non contemnimus*, azaz: nem kell őt többre becsülnünk, mint akármely bölcsész? t. i. azon lelki szilárdság

civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo, quae praecepta! quanta notitia antiquitatis, scientia iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, litterae; omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem, id quod evenit, illo extincto fore, unde discerem, neminem.

V. Quorsus igitur haec tam multa de Maximo? Quia 13 profecto videtis nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scri-

miatt, melyet ezen csapásnál mutatott.

in luce, ellentété: *intus*: „nyilvánosan“ és „otthon,“ nyilvános- és magánéletében; hasonlóan *in oculis civium* és *domi*, állami és házi, családi tevékenysége; — *sermo*: tudott mulattatni, *praecepta* és igen tanulságosan, *notitia* — *scientia*, sok ismeretekkel bírt.

ut in homine Romano, itt *ut* megszorító értelemmel bír (igy pl. Nep. Epam. V. 2 *satis exercitatus in dicendo, ut Thebanus scilicet*, vagy Liv. XXX, 33 *Alexander vir ut inter Aetolos facundus*): a mennyire az római embernél lehetséges; azon korban a romaiak tudományos műveltségben (*litterae*) még fölötte hátra voltak a görögökhöz képest; — *illo extincto*, 203. Kr. e., midőn Cato 31 éves volt; — *fore t. i. neminem fore, unde* (e. h. a quo) *discerem*.

V. 13. *nefas dictu*, valóságos bűn volna, azt mondani, hogy stb. Ezen példával azt akartam nektek megmutatni, hogy a kellemetlenségek nem székségképen összekötvék az aggkorral; — *Scipiones aut Maximi*: „férfiak mint Scipio

vagy Maximus“; — *pedestres* itt ellentétben *navales*-sel a. m. szárazföldi; — *ut* — *recordentur*, hogy visszaemlékezhesse nek és aggkorukat ez által kéjelmessé tehesék.

quiete actae aetatis: a magánélet, ellentétben az említett államférfiak nyilvános életével. Nemcsak a nagy férfiak, hanem az egyszerű magánember élete is igazolja azon felfogást, hogy az aggkor minősége az emberek jellemétől (*mores*), nem pedig magától az életkortől függ; — *pure* az életmód feddhetlenségére, *eleganter* (v. ö. Cic. p. Sulla XXVIII, 79 *cum summa elegantia* (= *eleganter*) *atque integritate* (= *pure*) *vixistis*) annak szépségére utal; *atque* szorosabban összekapcsolja az egymáshoz tartozó fogalmakat.

qualem sc. accepimus, talem fuisse Platonis senectutem. Plato született Athenaeiben 429. és meghalt ugyanott 348. Kr. e. — *scribens*, ezt Valer. Maximus VIII, 7. 3 is említi. Hermippus szerint (Diog. Laert. III, 2) egy vendégségnél halt meg. (Petrarca és Leibnitz is irás közben haltak meg.)

bens est mortuus; qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit, vixitque quinquennium postea; cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos, neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, cum ex eo quaeretur, cur tam diu vellet esse in vita: 'Nihil 14 habeo' inquit 'quod accusem senectutem'. Praeclarum responsum et docto homine dignum! Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt; quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius:

*Sic ut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.*

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quem quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post eius mortem hi consules, T. Flaminius et M'. Acilius, facti sunt; ille autem Caepione et Philippo iterum consulibus mortuus est, cum

Isocrates, a szónoklat leghiresebb tanítója, szül. 435. Kr. e. Athenaeiben; a Chaeronea melletti csata után 337. Kr. e. maga vetett életének véget; — *Panathenaicus*, dicsbeszéd Athenae városára, mely az atheneiek általános népünnepélyén (Panathenaica, Παναθήναια) elmondattott. Innen van a beszéd neve is; — *dicit*, az említett dicsbeszéd első fejezetében.

Gorgias, szül. 485. körül Sicilia Leontini nevű városában, híres sophista és rhetor; — *complevit*: teljes — évet élt; — *centum et septem*, mások szerint 105 vagy 109 évet.

14. *docto* bölcsészetileg művelt, l. XX, 75 *indocti*; — *sua* és *suam* nagy nyomatékossgal: „saját“; v. ö. Sall. Iug. I. 4 *suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt*; — *modo*, épen most.

sic ut fortis stb. az *Annales XVIII.* könyvéből (ed. Vahlen p. 66.). Cicero azért hozza fel ezen verseket, hogy megmutassa, miszerint Ennius nem osztotta az említett helytelen nézetet; ez azonban

csak a versekhez fűzött megjegyzésből (*equi — comparat suam*) derül ki; — *spatio supremo*: a versenypálya végén, l. XXIII, 83. *decurso spatio* és Verg. Aen. V, 327 *iamque fere spatio extremo fessique sub ipsam finem adventabant*; — *vicit Olympia*: győzelmeskedett az olympiai löversenyekben; — *confectus*, metrikai tekintetben l. fent I, 1 *plenus*.

quem sc. *Ennium meminisse potestis: meminisse aliquem*, valakire emlékezni, ki kortársunk volt, kit ismertünk; v. ö. Cic. Phil. V, 6, 17 *Cinnam meminere, vidi Sullam*; de off. I. 31, 114 *Rupilius, quem ego meminere* (kire még emlékszem); de fin. II, 20, 63 *L. Thorius Balbus, quem meminisse tu non potes*; hasonlóan *meminisse aliquid* később VII, 22 *quam multa meminere*.

hi consules: a mostani, jelenlegi consulok, mert ezeknek évébe (150. Kr. e.) helyezte Cicero az egész beszélgetést; — *Cn. Servilio Caepione et Q. Marcio Philippo iterum* css. t. i. 169. Kr. e. Az *iterum*

ego, quinque et sexaginta annos natus, legem Voconiam magna voce et bonis lateribus suasissem. Annos septuaginta natus — tot enim vixit Ennius — ita ferebat duo quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur. Etenim, cum complector animo, *quattuor reperio* 15 *causas, cur senectus misera videatur:*

- unam *quod avocet a rebus gerendis;*
- alteram *quod corpus faciat infirmius;*
- tertiam *quod privet omnibus fere voluptatibus;*
- quartam *quod haud procul absit a morte.*

Earum, si placet, causarum quanta quamque sit iusta unaquaeque videamus.

VI. *A rebus gerendis senectus abstrahit.* Quibus? an eis,

azonban csak Philippus consulságára vonatkozik. Ennius Thyestes című tragoediájának előadása után meghalt, praetore (C. Sulpicio Gallo) ludos Apollinis faciente, mint Cicero Brut. XX. mondja.

legem Voconiam sc. de mulierum hereditatibus, melyet Q. Voconius Saxa néptribun a római nők túlkapó gazdagsága és az arval járó bajok ellen hozott. Minthogy a legnagyobb baj abban állott, hogy örökösödés által nagy pénzüsszegek nők kezére kerültek, mi által a régi családok sokat vesztek és a nők pazarlásai nagy mértékben nőttek: ezen törvény azt határozta, hogy a centuriai alkotmány első osztályába tartozó polgárok 1) nem tehetnek nőt örökösükké (*qui centum milia aeris census esset, ne quis mulierem heredem institueret*); 2) nem hagyományozhatnak (*legare*) nőnek többet, mint örökségük felét (*qui centum milia aeris census esset, ne quis plus legaret, quam ad heredem heredesve perveniret*.)

suasissem (l. fent IV, 10 *suasor*). Liv. epit. XLI. Q. Voconius Saxa tribunus plebis legem tulit, ne quis heredem mulierem institueret. Suasit legem M. Cato, exstat

oratio eius. Reánk csak igen csekély töredékei maradtak ezen beszédnek; — *bonis lateribus*: erős tőddel, l. IX, 27 *latera*: mell.

15. *Etenim* stb. A befejezés vége. Összeállítása azon négy érvek, melyek az aggkor ellen felhozhatni szoktak és melyeket Cicero az értekezésben megezáfolni akar.

avocet, faciet, privet és *absit*, a conjunctivus, mert Cato az aggkor ellenségeinek egyéni nézeteit hozza fel (mint fent III, 17 *carerent*), „mert, a mint ők mondják, az aggkor“ stb. — *faciat (infirmus)* a szokottabb kifejezés: *reddat* helyett, mint később XVI, 56 *conditiora facit haec aucupium*; — *quanta et quam iusta*, nyomos, fontos-e és igazságos-e? mert valamely ok lehet nyomos, de igazságtalan, szüntűgy valamely szemrehányás igazságos, de csekély, silány.

VI. Első rész: Az aggkor el nem von a munkától.

A rebus — quibus — an eis? Egy az első mondatban álló előljáró hat a következő visszahozó-, kérdő- vagy felelő mondatra is, ha egyszersmind az első mondatnak igéje (*abstrahit*) is kiegészítendő a többiekben; v. ö. Cic. pro Ligar. I, 2 *se in ea parte fuisse, qua te,*

quae iuventute geruntur et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, socer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem publicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant?

16 Ad Ap. Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset;

qua patrem tuum; — rebus gerendis, bár a *res gestae* kifejezés különösen hadi tettekről szokott használni, *res gerere* mégis nem csak ezeket, hanem egyáltalában minden „munkalkodást” jelent; — *an eis*: talán csak azokról?

res — seniles: az aggkornak megfelelő munkálatok; — *infirmis corporibus* (abl. abs.) ellentéte a *iuventute et viribus* kifejezésnek; — *Q. Maximus*, I. IV, 10. — *L. Paullus*, azaz Lucius Aemilius Paullus, Macedonicus melléknévvel, ki 168 Kr. e. Perseus macedóniai királyt Pydna mellett legyőzte, 164. Kr. e. Censor volt, meghalt 160. Kr. e. Paullus a fiatalabbik Scipio Africanus atya volt (*pater tuus*), kit az öregebb Scipio Africanusnak politikailag kevésbé nevezetes fiának fogadott, miért is Publius Cornelius Scipio Aemilianus nevet viselt. L. Aemilius Paullus leánya neje volt Cato öregebb fiának (*socer — filii mei*), ki 152. Kr. e. (tehát két évvel ezen beszélgetés előtt) mint praetor designatus meghalt.

Fabricii, Curii, Coruncanii mint fent V, 13 *Scipiones*. — *C. Fabricius Luscinus*, ki a Pyrrhus, epirusi király elleni háborúban nemcsak vitézsége, hanem még inkább becületessége és megvesztegethetlensége által kitűnt; *Manius Curius Dentatus*, homo novus és még is háromszor volt consul (290, 275, 274) és háromszor diadalmaszkodott (a samnitok, sabínok és a Beneventum melletti győzedelmes csata után Pyrrhus felett); I. alább XIII, 43; *Tiberius Coruncanius*,

szintén homo novus, 280. Kr. e. volt consul, Fabriciusnak kortársa, kitűntette magát az etruskok elleni háborúban, 282. Kr. e.; ő volt az első, plebejusi családból származott pontifex maximus. Cicero ezen Coruncaniust de Orat. III, 15, 56 bölcsesége miatt Lykurgus, Pittakus, Solon, Fabricius, Cato és az öregebb Scipióval egy sorba helyezi.

cum: „akkor, azon korban, midőn” stb. — *consilio et auctoritate* tehát nem *iuventute et viribus*.

16. *Appius Claudius* (vakságáról) *Caecus* censorsága alatt 311. Kr. e. megkezdte a szerinte elnevezett kitűnő országutat (*via Appia*), mely Romából Capuába vezetett. Kétszer volt consul: 307. és 296. Kr. e., második consulsága alatt nagy csatában megverte a samnitokat. 279. Kr. e. Pyrrhus Cineas barátját küldte Romába, hogy bírja békére a rómaiakat; a tanács hajlandó volt e békére reá állani; akkor Appius gyaloghintón vitette magát a tanácsba, hol tüzes és nyomos beszédjével rábirta a tanácsot, hogy az ajánlott gyalázatos békefeltételeket visszautasította. Plutarch (Vita Pyrrh. XIX.) kivonatban közli ezen beszédet, melyet Cicero Brut. XVI, 61 mint a római irodalom első prózai művét említ. Erőteljes és tevékeny aggkoráról Cicero másutt is beszél, pl. Tusc. disp. V, 38, 112: *Appium quidem veterem illum, qui caecus multos annos fuit, et ex magistratibus et ex rebus gestis intelligimus in illo suo casu nec privato nec publico muneri defuisse.*

accedebat — ut: „hozzájárult

tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant

Antehac, dementes sese flexere viai?

ceteraque gravissime — notum enim vobis carmen est —; etiam ipsius Appii exstat oratio. Atque haec ille egit septimo decimo anno post alterum consulatum, cum inter duos consulatum fuisset; ex quo intellegitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui 17 in re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt, ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille clavum tenens quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quae iuvenes; at vero multo maiora et meliora facit. Non viribus aut velocitatibus aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia: quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tri- 18 bunus et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero. At senatui, quae sint gerenda, praescribo, et quo modo; Carthagini male

még azon körülmény is, hogy^a stb., mig *accedebat*, quod annyi volna, mint „hozzájárult azon ok, hogy“ stb. — *versibus persecutus est*: „versekbe foglalt“; v. ö. XVI, 55 *possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum*; az egyszerű *persequi* a. m. „előadni“, az előadási mód közelebbi meghatározása nélkül.

quo vobis stb. e versek az Annales hatodik könyvéből vannak véve (ed. Vahlen v. 208 és 209, p. 33.); — *viai* ódonyszerű genit. (e. h. *viae*), mely *quo*-hoz tartozik; *antehac*, synzesis, olv. *ant'hac*.

ceteraque t. i. Appius beszédjének többi részét, kiegészítendő *persecutus est*; — *notum* — *carmen* (sc. *Ennii*) *est*, azért nem idézi Cato az egész beszédet; — *Appii oratio*, Pyrrhus békeajánlatai ellen;

— *censor ante consulatum*, ezt Cic. különösen kiemeli, mert ezen hivatal csak tapasztaltabb, öregebb államférfiakra ruháztatott, leginkább consularokra, azaz volt consulokra.

Pyrrhi bello, 281—275. Kr. e. — *grandem sane*, igen öreg; — *sic*, hogy ő t. i. így cselekedett.

17. *nihil* — *offerunt*, az ok, melyet felhozni szoktak, nem nyom semmit; — *velocitatibus*, a többszám a gyorsaság egyes neveit, tetteit, kifejezéseit jelöli; hasonlóan de off. I, 36, 131 *cavendum autem est, ne aut tarditatibus utamur in ingressu mollioribus, aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates*.

18. *nisi forte* — *videor*, gúnyosan: „ha csak nem akarjátok azt hinni“ stb. — *miles*, l. IV. 10. —

19 iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio, de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam di immortales, Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias perseguare! cuius a morte quintus hic et tricesimus annus est; sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, decem annis post meum consulatum, cum consul iterum me consule creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae paeniteret? Nec enim excursionem nec saltu nec eminus hastis aut cominus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nos-
20 tri appellasset senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas

male — *cogitanti*, mely rosszat forral; — *quomodo sc. gerenda sint*; — *multo ante*, mielőtt t. i. megtörténik; Cato nem élte meg Carthago elpusztítását, Vell. Paterc, I, 12 *ante triennium, quam Carthago deleteretur*, M. Cato, *perpetuus diruendae eius auctor, mortem obiit*: — *non desinam*, minden beszédét a tanácsban e szavakkal fejezte be: *Ego vero censeo, Carthaginem esse delendam* (Plut. Cato XXVII. δοκεῖ δέ μοι καὶ Καρχηδόνια μὴ εἶναι); v. ö. Flor. II, 15, 4 *Cato inexpiabili odio delendam esse Carthaginem, et cum de alio consuleretur, pronuntiabat*; — *de qua vereri non desinam*, melyre meg nem szünöm gyanakodni.

19. *quam palmam* (= *cuius excisae palmam*), pálma (e. h. győzelem), a görög szokás, mely szerint a győztes vezérek pálmaágakkal koszorúztattak, 293. Kr. e. óta Rómában is divatossá lett, Liv. X, 47, 3 *palmæ tum primum translato e Graecia more victoribus datae*; — *tibi*, nyomatékkal, épen neked. vonatkozással *avi*-ra (itt = hites nagytya); — *ut avi reli-*

quias perseguare: „hogy bevégezzed, mit nagyatyád fönnhagyott.“ P. Cornelius Scipio (Africanus maior) először törte meg a púnok Rómára nézve veszedelmes hatalmát, midőn saját országukban (Zama mellett) tökéletesen megverte seregüket. Ezen csata után békét kötött a két kimerült állam, úgy hogy Carthago ezuttal nem semmisített meg egészen; ez a fiatalbbik Scipio feladata maradt; — *excipient anni*: meg fogják őrizni; — *ante me censorem*, 184. Kr. e.

nec enim excursionem stb. nem használt volna „ugyan“ stb. — *excursionem uti*: kironítani, kironhanni; — *senatus* = az öregek tanácsa.

20. *sic enim nominantur senes* t. i. γέροντες = az öregek. A spártai gerusia (γερονσία), a vének tanácsa, mely a főállamhatalmat kezelte, 28 holtiglan megválasztott, legalább 60 éves férfiból állott, kik a két király elnökelete alatt működtek; — *externa*: „nem-római államok történetét“; v. ö. IV, 5 *non domestica solum sed etiam externa bella*.

res publicas ab adulescentibus labefactatas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram rem publicam tantam amisistis tam cito? Sic enim percontantur, ut est in Naevii poëtae Ludo. Respondentur et alia et hoc in primis:

Proveniebant oratores novi, stulti adulescentuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

VII. At memoria minuitur. — Credo, nisi eam exerceas, aut etiam si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina. Num igitur censetis eum, cum aetate processisset, qui Aristides esset Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi qui sunt, sed eorum patres etiam et avos; nec sepulcra legens vereor, quod ai-

cedo — cito, versus tetrameter iambicus acatalecticus

(— — — — — | — — — — — | — — — — — | — — — — —).
cedo = *dic*, mondj, szólj! *qui*, ige-határozó.

in *Naevii Ludo*. Cn. Naevius szül. 237. Kr. e. Campaniában, katonáskodott az első pün háborúban, később befolyásos államférfiakra irt gúnyversei miatt bebörtönöztetett és megh. 204 körül. Livius Andronicus, a legrégebb római költő, fiatalabbik kortársa. Naevius szomorús és vigjátékokat (egy hőskölteményt is, l. XIV, 50) irt, melyekből azonban csak csekély töredékek maradtak reánk. Bizonytalan, valjon *ludus* itt egy bizonyos szindarab címe, vagy csak általában a m. egyik szindarabjában. Azért némelyek nagy, mások kis kezdőbetűvel írják.

Proveniebant stb. szintén tetram. iamb. acatal., melyben az első és a hatodik lábban az arsis két rövid szótagba van feloldva

(— — — — — | — — — — — | — — — — — | — — — — —).
provenire, különösen növényekről: kikelni, kicsirázni; itt: felmérlni, fellépni; v. ö. Plin. epist. I, 13, 1 *magnum proventum poetarum annus hic attulit*; Sall. Cat. VIII, 3 *provenere ibi scriptorum*

magna ingenia; — *videlicet*: „annyi bizonyos“, „az kétségtelen.“

VII. 21. *at memoria minuitur*, mondják az aggkor ellenségei. Ez nem új (második) ellenvetés, hanem szorosán az elsőhöz tartozik: feltéve, hogy igazad van (igy okoskodnak az aggkor ellenei), mégis kétségtelen, hogy az emlékezet gyengül. De ha ez igaz, akkor mégis igazunk van nekünk, kik azt mondjuk: *avocat senectus a rebus gerendis*, mert az emlékezet erőssége minden munkálatnál felette szükséges. — *nisi eam exerceas*, elhiszem, „azon esetben, ha azt nem gyakoroljuk.“

civium: „polgártársainak;“ *Themistocles* kitünő emlékező tehetségét az ókori írók többször említik; — *qui Aristides esset*, világosság kedvéért körülírása az egyszerű tárgyesetnek (*Aristidem*). Lysimachus Aristidesnek atyja volt. Them. tehát felcserélte az atyát a fiúval; — *eos, qui sunt, sed* stb., nemcsak az élőket, hanem azoknak már meghalt elődeit is; — *sepulcra legens*. Cato a sírfeliratokat, mint *Origines* című művének (l. XI, 38.) kidolgozásához nélkülözhetetlen forrásokat, olvasta és tanulmányozta; — *quod aiunt* = *ut aiunt*, mint az

unt, ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senem a divi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia quae curant meminerunt: vadimonia constituta; qui sibi, cui ipsi 22 debeant. Quid iuris consulti, quid pontifices, quid augures, quid philosophi senes? quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria, neque ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium cum rem negligere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdicti solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in

emberek mondani szokták; — *ne perdam*, a római nép álhite szerint az ember siriratok olvasása által emlékezetét elveszti; — *his enim*, sőt épen ezek stb. — *in memoriam redeo mortuorum*, visszatérek a megholtak emlékébe, megújítom magamnak a régiek emlékét; — *quae curant*, a mi őket érdekli, mi szívükön fekszik; — *vadimonium*, kezesség, melyvel valaki lekötelezi magát, hogy a kitűzött határnapon a törvényszék előtt meg fog jelenni; — *quis sibi, cui ipsi debeant*, adósukra és hitelezőjükre.

22. *quid iuris consulti* stb. e. h. *quid censes* vagy *censetis*, mire azonnal a második mondat alanya következik; hasonlóan Cic. de off. II, 7, 26 *quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt?* — *senes* mind a négy megelőző főnévhez tartozik: „mint vének,” aggkorukban; — *modo* = *dummodo*.

ingenia ellentéte: *studium et industria*; — *neque ea (ingenia) solum* sc. *manent*; — *in claris et honoratis viris*, kik a nyilvánosságban fogognak (v. ö. IV, 12 *nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus*) és az államügyek vezetése által dicsőségre

és méltóságokra (*honores* !. XVII, 61 *honorata*) szert tesznek; ellentétben a költökhöz és bölcsészekhez, kik csendes magánéletet (*vita privata et quieta*) élni szoktak.

Sophocles, a három nagy görög tragoedia-költők (Aeschylus, Sophocles és Euripides) legjelesbike, szül. 496 körül Kolonos helységben, Athenae mellett, megh. 406. Kr. e. Nagy számu (állítólag száz) szomorújátékaiból csak hét maradt reánk: Aias, Elektra, Oedipus király, Antigone, Oedipus Kolonosban, a trachinai nők és Philoktetes, mely utóbbi 409. Kr. e. került színpadra, midőn a költő 85 éves (*ad summam senectutem*) volt; — *quod propter studium cum* = *cum propter id studium* t. i. a költészet miatt; — *a filiis*, tulajdonképen csak Iophon fia perelte be a költőt, mert félt, hogy atyja későbbben született fiai javára fogja vagyontát felosztani; — *male rem (sc. familiarem) gerere*: rosszul gazdálkodni; — *nostro more*: római jog szerint, a *duodecim tabulae* szerint: *Si furiosus escit (= erit) agnatum gentiliumque in eo pecuniaeque eius potestas esto.* — *bonis (abl.) interdiceret alicui*: valakit a gaz-

manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum, recitasse iudicibus quaesissetque, num illud carmen desipientis videretur. Quo recitatio sententiis iudicium est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, Simoni-²³dem, Stesichorum, num quos ante dixi Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes Pythagoram, Democritum, num

daságtól (vagyónának kezelésétől) elmozdítani; v. ö. *aqua et igni interdicerere alicui*; — *fabulam*: szindarab; — *in manibus habebat*: melyen épen dolgozott; mint XI, 38 *septimus mihi Originum liber est in manibus*; nem mint IV, 12. V. ö. Appul. de Mag. XXXVII, ki ugyanezen történetet elbeszélvén, mondja: *quam forte tum in eo tempore conscribebat*; — *proxime*, épen csak, igen rövid idő előtt, tehát *in summa senectute*; — *Oed. Colon.* tartalma: Oedipus, ki a sors végzete szerint elkövetett bűnei miatt sajátkezüleg megvakította magát, jeles jellemű leányától, Antigonetől vezetett, kivándorol szülővárosából Thebenből, és eljut Kolonosba (a költő szülővárosába), az eumenidák (bosszuló istennők) berkebe, hol az isteneket kiengeszteli és meghal.

23. *Homerus*, állítólag két nagy-szerű hősköltemény szerzője: *Iliás* (Trója elpusztítása a görögök által) és *Odyssea* (Odysseus = Ulysses bolyongásai, midőn a trójai háború bevégezte után hazatér), melyek Cic. állítása szerint (Brut. X, 40) már Lykurg előtt irattak.

Hesiodus, Homer után a legré-gyobb görög költő, szül. (mikor? l. XV, 54.) Kymében (Aeolisben), de rendszeren Boeotia Askra nevű városában élt. Reánk maradt két fő-munkája: a *Theogonia* (Θεογονία), melyben az istenek eredetét elbeszéli és *Έργα και ημεραι* (munkák és napok), mely tankölteményében a házi és mezői gazdaságra nézve szabályokat ad.

Simonides, hires lantos költő, szül. 556. Kr. e. Julisban Keos szigetén (azért ő *Κεϊός*). megh. 469. Kr. e. Sim. szemtanúja volt a perzsa háborúknak, melyeket sok költeményben dicsőített. Hipparchus, Pisistratus fia, Athenbe hitta őt, később közel barátságban állott Hiéron, syrakusai királylyal. Műveiből csak csekély töredékek maradtak reánk.

Stesichorus, szintén lantos költő, Alcäus és Sappho kortársa, szül. 600 körül Himerában Sicilia szigetén. Róla azt beszéli a monda, hogy már zsenge korában egy csalogany énekelve ült szájára. Költeményei elvesztek.

Isocratem, Gorgiam, l. V, 13.

Pythagoras szül. 570 körül Samos szigetén. Férfikorában kivándorolt Krotonba, Délolaszországba, hol a nevérol elnevezett bölcsészeti iskolát alapította. Meghalt körülbelül 90 éves korában. Minthogy ő maga nem irt semmit, csak tanítványainak (sok tekintetben igen eltérő) tudósításaiából ismerjük tanait (l. XX, 73; XXI, 78).

Democritus szül. 460 körül Abdera thráciai városban és meghalt (Luc. Macrob. XVIII. szerint) 104 éves korában. Ő (Leucippus tanárával) az atomisták bölcsészeti iskolájának alapítója és feje volt. Igen számos műveiből csak egyes, összefüggéstelen mondatok maradtak reánk.

Platonem, l. V, 13.

Xenocrates, Chalcedonból, megh. 315. Kr. e. (Luc. Macrob. XX. szerint) 84 éves korában. Xen. Plato is-

Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem; Cleanthem, aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an in 24 omnibus his studiorum agitatio vitæ aequalis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in his minus hoc mirum est — nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere —; sed idem in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere:

Serit arbores, quae alteri saeclo prosint,

25 ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitat agri-

kolájához (a régibb academiához) tartozott.

Zenonem. Zeno, szül. 340. körül Citiumban Cyprus szigetén, a stoikusok iskolájának alapítója, melynek állítólag 58 évig feje volt; megh. 90 éves korában. Tanítványa és követője a Stoaban volt az Assusban (Lyciában) született *Cleanthes*, ki 260 körül virágzott és Diog. Laert. VII, 176 szerint 80 évet élt.

Diogenes Stoicus, szül. Seleucia syriai városban. Az atheneiek a Perseus macedon király ellen viselt háború után elpusztították Oropus városát, Boeotia határán. Ezért a rómaiak 500 talentumra büntették az atheneieket, kik 155. Kr. e. egy követséget küldtek Romába ezen büntetés elengedése érdekében. Ezen követségben volt *Diogenes*, stoicus bölcsész is, azonkívül *Carneades*, az akadémikus, és *Critolaus*, a peripatetikusok iskolájának tanára.

an — fuit, vagy nem tanultak és működtek ők addig, a meddig éltek? *vitae* (= *vitae agitationi*) dat. *aequalis*-től függ.

24. *Age* „továbbá“, szóoklati

átmenetet jelző szócska; — *divina* „felséges, nemes“; — *ex agro Sabino rusticos Romanos* = római földmivelők, kik a sabini határban földekkel birnak; ezen határban volt Catonak saját jószágá is; — *non serendis — fructibus*, a gerundivumnak abl. absolutusa pótolja a hiányzó partic. praes. passivi-t: „a kiknek távollétében nem vetnek stb.“ V. ö. Cic. de off. I, 2 *quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis* (a nélkül, hogy előadná) *philosophum se audeat dicere?*

in his, neutr., ezen említett munkáknál (*serere, percipere, condere fructus*), melyek az élet legközelebbi szükségleteire vonatkoznak. Ellentété: *sed iudem in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere*; — *annum*, acc. tempor. „még egy évet.“

serit — prosint, bacchiusi (∪ ∪ ∪) verssor; — *alteri saeclo*: „a következő nemzedéknek.“

Caecilius Statius (l. VIII, 25 és XI, 36) Mailandból, Enniusnak kortársa és barátja. megh. 168. Kr. e. Vigjátékai még Cicero korában nagyra becsültettek. (Megkülönböz-

cola, quamvis sit senex, quaerenti cui serat respondere: 'Dis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere'.

VIII. Et melius Caecilius de sene alteri saeculo propiciente, quam illud idem:

*Edepol, senectus, si nil quicquam aliud viti
Apportes tecum, cum advenis, unum id sat est,
Quod diu vivendo multa quae non volt, videt.*

Et multa fortasse, quae volt! atque in ea, quae non volt, saepe etiam adulescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

*Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
Sentire ea aetate eumpse esse odiosum alteri.*

Iucundum potius quam odiosum! Ut enim adulescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit senectus eorum, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adulescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intellego me vobis, quam mihi vos esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens

tetendő a hasonnevű epikus költőtől). Statius nagyrészt nem új szindarabokat irt, hanem átdolgozott görög vigjátékokat, különösen Menander műveit. Συρέτηροι („az ifjukori társak“) szintén Menander egy vigjátéka volt, melyet Statius átültetett a római irodalomba. Műveiből csak igen csekély töredékek maradtak reánk (Comicorum Latinorum reliquiae ed. Otto Ribbeck (Lips. 1855) p. 29—69).

25. cui és dis immortalibus, dat. commodi; — haec, ezen jótéteményeket; — prodere = tradere.

VIII. Caecilius az említett Caec. Statius; — idem, ugyancsak Statius.

Edepol stb. iambusi senarok, Statius „Plocium“ című vigjátékából (ed. Ribbeck, p. 55.); — viti, genit. = vitii; — id sc. vitium; — quae non volt, videt, az alany („az ember“) a diu vivendo kifejezésben rejlik. A gondolathoz v. ö. Solon beszédét Croesus-hoz (Herod. I, 32):

ἐν γὰρ τῷ μακρῷ χρόνῳ πολλὰ μὲν ἔστιν ἰδέειν, τὰ μὴ τις ἐθέλει, πολλὰ δὲ καὶ παθεῖν (hosszú életben sokat kell az embernek látnia, mit (látni) nem akar; sokat szenvednie is t. i. mit szenvedni nem akar.)

et multa fortasse (sc. videt), quae volt, Cato ellenvetése; — illud Caec. sc. dicit; — vitiosius: „még helytelenebben“.

hoc, a következőt; — eumpse. régi alak e. h. ipsum. Ezen versek Statius „Ephestius“ című vigjátékából származnak (ed. Ribbeck, p. 33.).

26. adulescentes bona indole praediti: „jó hajlamú ifjak“.

Sed (videtis) stb. Ezen kötszóval Cic. ismét folytatja a félbeszakított gondolatmenetet, melyben bebizonyítani akarja, hogy az első vád: a rebus gerendis senectus abstractio VI, 15, alaptalan, hogy az aggor nemcsak nem tehetetlen és télen, hanem ellenben igen tevékeny (operosa).

aliquid et moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid qui etiam addiscunt aliquid? ut et Solonem versibus gloriantem videmus, qui 'se cotidie aliquid addiscentem' dicit 'senem fieri', et ego feci, qui litteras Graecas senex didici; quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud — discebant enim fidibus antiqui —, sed in litteris certe elaboravi.

27 IX. Nec nunc quidem vires desidero adolescentis — *is enim erat locus alter de vitiis senectutis* —, non plus, quam adolescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo de-

agens aliquid, a participium maradó tulajdonságot fejez ki, azért nem *agit aliquid*; — *scilicet* (nem gunyosan), *in superiore vita*, előbbi, az agkkort megelőző, életkoraiban.

quid qui, mit szóltok azokhoz, kik még stb. v. ö. VII, 22 *quid iuris consulti*.

Solonem, az atheneiek híres törvényhozója (590. Kr. e. körül), ki egyszersmind kitűnő elegikus költő volt. Itt említett versét közli Plut. Sol. XXI: *γηράσκω δ' αἰεὶ πολλὰ διδασκόμενος*; — *ea ipsa*, épen azon tényeket, történeteket; — *exemplis appositio quibus-hoz*: „mint“ példákat.

sic avide. Nep. Cato III: *cupidissimus litterarum fuit. Quarum studium etsi senior* (már előre haladottabb korban) *arripuerat, tamen tantum progressum fecit, ut non facile reperiri possit neque de Graecis, neque de Italicis rebus, quod ei fuerit incognitum* (ezen állítás persze túlzás).

quod, hogy t. i. akkorában kezdte tanulni; — *in fidibus*, a hárfázással. Valer. Max. VIII, 7: *Socratem constat aetate provectum fidibus tractandis operam dare coepisse*; Cic. ad fam. IX, 22, 3: *Socratem fidibus do-*

cuit nobilissimus fidicen: is Conus vocitatus est.

vellem equidem (v. ö. X, 32); az impf. conj. oly kívánságot fejez ki, mely vagy nem teljesült, vagy melyről azt hisszük, hogy nem teljesülhet. V. ö. Cic. Tusc. I, 14, 98: *equidem saepe emori, si fieri posset, vellem*, hol a közbeszúrt mondat még különösen magyarázza a használt időt és módot (*vellem*).

discebat enim fidibus sc. canere: „tanulták a hárfát“; így tibiis canere is; — sed in litteris — elaboravi, irodalmi működéséről l. a bev.

27. Második főrész: az öregség nem fosztja meg az embert testi erejétől.

nec nunc quidem, jelenleg, eddig legalább; *ne nunc quidem* volna: még most sem; — *locus*, rész, pont.

non plus, igéknél majdnem annyira mint *magis*, csak hogy *plus* a cselekvény nagyobb mennyiségét, körét jelenti, míg *magis* annak minőségét, fokát jelöli. V. ö. Cic. legg. III, 14 *vitiosi principes plus* (tagabb körökben) *exemplo quam peccato nocent*; — *tauri aut elephanti* sc. vires.

quod est = quod adest = quod habes; — *quidquid agas* (a conj.)

et uti et quicquid agas agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Crotoniatae? qui cum iam senex esset athletasque se exercentes in curriculo videret, adspexisse lacertos suos dicitur illacrimansque dixisse: 'At hi quidem mortui iam sunt'. Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator! Neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncianus, nihil modo P. Crassus, a quibus iura civibus praescribentur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator metuo ne 28 languescat senectute; est enim munus eius non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce

nem *quidquid*-tól, hanem *decet agere* kifejezéstől függ) bármit teszünk v. bármit az ember tesz, mert nincs határozott személy értve.

contemptus nem „megvetett“, hanem „megvetendő“, mint *invictus* sok esetben nem „le nem győzött“, hanem „legyőzhetetlen.“

Milonis, rendkívüli testi erővel rendelkező athleta, ki Krotonban Délolaszországban született. A költők számos diadalaiért versekbeu dicsőítették Milot, a bölcsészek pedig mint a tulságos testi erő példányát hozták fel. Milo irodalmilag is működött, de műveiből nem maradt reánk semmi, mint némely, a fizikára vonatkozó töredék Stobaeusnál. Milo 580. Kr. e. körül virágzott. L. X, 33.

at hi stb. Ellentéte a hozzágondolandó kívánságnak: *quem ego vellem vobiscum concertare, at stb. non vero tam isti sc. mortui sunt, quam tu ipse sc. mortuus es.*

nihil — tale sc. dixit. A gondolatmenet ez: vannak erők, melyek sokkal nagyobb beccsel bírnak, mint a testi erők t. i. a szellemi erők, milyennel Sex. Aelius stb. birt; ezek a legvégső lehelletig elbartanak, sőt még nőnek (*provecta*); — *ex te*: egész személyiségedért, melyben a szellemi erő a főtényező; — *ex lateribus*, l. V, 14.

Sex. Aelius Pactus Catus (= okos), consul 128. Kr. e., hires jogtudós, *sed etiam ad dicendum paratus*, Cic. Brut. XX. 78.

Ti. Coruncianus, l. VI. 15.

P. Crassus. Bizonytalan, kit ért itt Cato. A „modo“ (= nem rég) oly P. Crassust látszik jelenteni, ki nem rég Cato előtt élt; ez *P. Licinius Crassus* volna, ki 171. consul volt. De minthogy ez sem szónoklatai, sem jogtudományi ismeretei által nem tüntette ki magát, Cic. alkalmasint összetévesztette *P. Licinius Crassus Dives*-sel, ki már 212. Kr. e. pontifex maximus, 205. Kr. e. consul volt, s kiról Liv. XXX, 1 azt mondja: *Facundissimus habebatur seu causa oranda, seu in senatu et ad populum suadendi ac dissuadendi locus esset; iuris pontificii peritissimus*. L. XIV, 50; XVII, 61.

28. A szónok működése persze testi erő nélkül nem képzelhető, de ennek is szép tér nyílik, ha ereje ellarkad t. i. az ifjak tanítása (*praecepere*).

munus — non ingenii solum: hivatala nemcsak a szellemtől függ, hanem stb.

omnino, tul. mindenesetre, minden tekintetben. Itt megengedő (concessiv) értelemmel: igaz, hogy stb.

splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute (quod equidem adhuc non amisi, et videtis annos); sed tamen est decorus senis sermo quietus et remissus, facitque per se ipsa sibi audientiam disertis senis compta et mitis oratio. Quam si ipse exequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid enim est iucundius senectute stipata studiis iuventutis? An ne illas quidem vires senectuti relinquimus, ut adulescentes doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur; nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium adulescentiae vitiis efficitur saepius quam senectutis; libidinosa enim et intemperans adulescentia effertur corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum admo-

canorena illud in voce: a hangnak ama zengzetessége, *splendescit* (a hang — fénylik), a képek ezen felserlése nem ritka.

equidem — non, magam még nem; — *et videtis annos*, pedig látjátok, tudjátok éveimet, azaz vénségem daczára; — *sed tamen*, de azon esetre is, hogy *canorum illud* nem maradna meg az aggkorban; — *decorus*, az állitmány; — *compta*, egyszerű; *mitis*, szelid; ellentéte: az ifjú tüzes és elragadó beszéde.

quam sc. orationem; — *nequeas*, Cato általában a vénekről beszél: ha ezt az agg férfiú nem teljesítheti, stb.; — *Scipione — et Laelio*, azaz iparkodó fiatal embereknek; — *praecipere = praecepta dare*.

29. *Cn. et P. Scipiones*. (Igy: *M. et Q. Cicerones, Ti. et C. Gracchi*.) *Cn. Cornelius Scipio Calvus*, consul 222. e. elesett Hispaniában 212. Kr. e. Hasdrubal ellen. Fivére *P. Cornelius Scipio*, consul 218., ugyancsak Hispaniában esett

el 212. Kr. e. Cic. Paradox. I, 2, 12 *propugnacula belli Punici* nevezi a testvéreket.

avi tui duo. 1) *Lucius Aemilius Paullus*, atyja a *Macedonicus*-nak, kinek édes fia az értekezésben szerepelő Scipio volt. Paullus 219. és 216. Kr. e. volt consul, mely utóbbi évben a Cannae melletti ütközetben Hannibal ellen elesett; l. VI, 15. 2) *P. Africanus*, l. VI, 19.

nec ulli — magistri, általában minden tanítók.

etsi stb. Különbösen is az aggkor kisebb-nagyobb gyengesége a fiatal korban tanusított mértékletességtől függ.

30. *Cyrus*, Persia királya; *apud Xenophontem*; *Xenophon* szül. 444. Kr. e. Athenben, Socrates tanítványa, 401. Kr. e. részt vett a fiatalabbik Cyrus hadjáratában, midőn a Cunaxa melletti szerencsétlen ütközet után maga vezette a 10.000 főből álló görög segédseregeket hazájukba vissza. Művei 1) *Anabasis*, melyben épen ezen had-

dum senex esset, negat se umquam sensisse, senectutem suam imbecilliozem factam quam adulescentia fuisset. Ego L. Metellum meminisse puer, qui, cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit, ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adulescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere, quamquam est id quidem senile aetatique nostrae conceditur. XIV. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam enim iam aetatem hominum videbat, nec erat ei verendum, ne vera praedicans de se nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, 'ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio'; quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus. Et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiaceis similes habeat decem, sed ut Nestoris; quod si sibi acciderit, non dubitat, quin brevi

járatot elbeszéli. 2) *Cyropaedia*, melyben az öregebb Cyrus neve alatt, mint Cic. (ad. Q. fr. I, 1, 8, 23) mondja *effigiem iusti imperii* esetel; Cyrus fent említett beszéde áll VIII, 7, 6. 3) *Symposion*, melyben Socrates egy vendégségnél beszél. I. XIV, 46. 4) *Görögország története*, melyben Thucydides művét folytatja. 5) *Memorabilia Socratis*, melyben Socratest az ellene felhozott panaszok ellen védelmezi és 6) *Oeconomicus*, a háztartásról, melyet Cicero 20 éves korában latinra fordított, I. XVII, 59.

admodum senex t. i. ad septuagesimum (annum) provenit, mint Cicero de divin. XXIII, 46 mondja.

L. Caccilius Metellus az első pún háboru folyamata alatt kétszer (251. és 247. Kr. e.) volt consul; — *puer*, midőn gyermek voltam, gyermekkoromban; — *quadriennio post alt. cons.* 243. Kr. e.

id quidem t. i. hogy az ember maga magáról beszél; senile: a vének szokása; — *necesse est mihi dicere*. Már Cicerónál is áll dat. c. inf. *necesse est* mellett, ha a személy, kinek valami szükséges, kiemelendő; v. ö. pro Sulla XVII.

48 (*considera*), *utrum magis mihi hoc necesse fuerit facere an istud tibi*.

X, 31. *videtisne, ut — praedicet*: V. ö. Homeri II. I, 260 k. XI. 668 k. Nestor, Pylos királya, ki aggkora és bölcsesége miatt igen nagy tiszteletben részesült a Troja ellen hadakozó görög népek- és fejedelmeknél.

tertiam iam aet. hom. (egy aetas a. m. 30 év) Hom. II. I, 250—252. Odyss. III, 245. Azért nevezi Naevius (I. fent VI, 20) Nestort *triseclisenex*-nek (Gell. XIX, 7), Horatius pedig (Carm. II, 9, 12) *ter aevo functus*-nak.

ex eius lingua — oratio, Hom. II. I, 249.

et tamen t. i. vénsége daczára; dux ille Graeciae, Agamemnon, Mycenae királya, a görögök vezére Troja ellen. Az említett kivánság áll II. II, 370—371; *nusquam*: „seholy“ t. i. Homer Iliasában.

Aiacis, Ajax, Telamonnak, Salamis királyának fia, ki Achilles után a görögök legjelesebb és legvitézesebb fejedelme volt.

32 sit Troia peritura. Sed redeo ad me. Quartum ago annum et octogesimum: vellem equidem idem posse gloriari, quod Cyrus; sed tamen hoc quoque dicere, non me quidem eis esse viribus, quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas M'. Glabrione consule; sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, nec affixit senectus: non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet 'mature fieri senem, si diu velis senex' esse. Ego vero me minus diu senem

32. *quartum ago an. et octog.* l. V, 14. *vellem*, l. VIII. 26 *vellem*; — *quod Cyrus sc. potuit gloriari*, fent IX, 30.

me quidem, a *quidem* által kiemeli a latin az alanyt vagy tárgyat helyettesítő névmást, mely azon személyt jelzi, mely valamely megszorítást szenved; míg a magyarban valamely kifejezés megszorításánál az állítmányra, mely a megszorítást jelezi, fektetjük a főszűlyt; a latinban: „én“ nem bírok ugyan azon erővel stb.; a magyarban: nem bírok ugyan „azon erővel“ stb. v. ö. XVIII, 65 *non illius quidem iustae*.

miles l. IV, 10; VI, 18, *quaestor*, l. IV, 10. *consul*, l. VI, 18. *in Hispania*, sc. *citeriore*, mely neki esett osztályrésűl, melyet azonban előbb fegyveres kézzel meghódítania kellett, mert az egész ország nyílt lázadásban volt. Cato ezen nehéz ügyet annyi szerencsével végezte, hogy a tanács tiszteletére három napig tartó köszönetünnepeűlyt rendelt. Maga mondja, hogy több várost foglalt el Spanyolországban, mint napot töltött ott.

tribunus militaris, Cato ezen hadjárat alkalmával Livius XXXVI, 17 szerint nem hadi tribun, hanem *legatus* (alvezér) volt; l. VI, 18.

Manius Acilius Glabrio mint consul 191. Kr. e. legyőzte nagy Antiochust, syria királyát, a Thermopyláknał.

non curia — hospites, azaz: a tanácsban (*curia*, l. VI, 18), a szószéken (*rostra*, a nép előtt), barátjaim (*amici*) védenczeim (*clientes*) és vendégeim irányában még mindig megteszem kötelességemet. A nép előtt még életének utolsó évében is beszélt; l. Cic. Brut. XX, 80 *Cato annos quinque et octoginta natus excessit e vita, quum quidem eo ipso anno contra Serv. Galbam ad populum summa contentione dixisset*.

monet — fieri senem. *Monere* azon értelemben „valamire inteni, felszólítani“, személyi tárgy nélkül, csak későbbi írónak szokott egyszerű infinitivussal használtatni; Cicero korában *ut* helyesebb és szokotabb volt; egyszerű infinitivussal pl. Cic. de finib. I, 20, 66 *ratio ipsa monet amicitias comparare*; Sall. Jug. XIX, 2 *alio properare tempus monet*. — A közmondás értelme: ha sokáig öreg akarsz lenni, akkor szerezd meg magadnak minél előbb az öreg emberek tulajdonait t. i. az aggkornak megfelelő józanságot és mértékletességet. Cato itt úgy fogja fel: ha sokáig akarsz öreg lenni, korán kell azon nagyobb kényelem-

esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo ad-
 huc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. — At minus habeo 33
 virium, quam vestrum utervis. — Ne vos quidem T. Pontii
 centurionis vires habetis: num idcirco est ille praestantior?
 Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest quis-
 que nitatur; ne ille non magno desiderio tenebitur virium.
 Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris
 sustineret bovem vivum: utrum igitur has corporis an Pytha-
 gorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare,
 dum adsit; cum absit, ne requiras: nisi forte adulescentes pueri-
 tiam, paululum aetate progressi adulescentiam debent requirere.
 Cursus est certus aetatis et una via naturae eaque simplex,
 suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data, ut et infir-
 mitas puerorum et ferocitas iuvenum et gravitas iam constantis
 aetatis et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod
 suo tempore percipi debeat. Audire te arbitrator, Scipio, hospes 34
 tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nonaginta natus annos:
 cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere;

mel élned, melyre az aggkor jogosit.
mallem, l. VIII, 26. *vellem*.

quam esse senem ante, quam essem (sc. *senex*), azaz: mintha idő előtt megöregedtem volna; — *cui* (dat. *commodi*) *fuerim occupatus*, kinek megtagadtam volna segítségemet, azon ürügy alatt, hogy nagyon el vagyok foglalva.

33. *T. Pontius*, egy igen erős római centurio (= százados).

moderatio, v. ö. fent IX, 27 *quod est, eo decet uti, et quidquid agas, agere pro viribus*; — *ne* (helyesebb mint *nae*, a. m. a görög *ναι* vagy *νη*) indulatszó, mely jó prózában csak névmás előtt áll; a. m. „bizony, bizonyára“; hasonlóan Cic. *Catil.* II, 3, 6 *ne illi vehementer errant*.

Milo, l. IX, 27. V. ö. Quint. I, 9 *Milo, quem vitulum assueverat ferre, taurum ferebat*.

Pythagorae, l. VII, 23. *has* sc. *Milonianus*, — *utare*, conj., mert nincsen bizonyos személy kitéve, különben imperat. állna: az ember

használja fel stb. — *nisi forte*, mint VI, 18: hacsak nem akarnak stb.

iam constantis aetatis, a férfikor; így XX, 76 is; máskor: *aetas media* (XX, 76; XVII, 60), *iam confirmata* (epist. X, 3, 2; de fin. V, 22, 62) *iam firmata* (pro Cael. XVIII, 43; Verg. *Ecl.* IV, 37), *iam corroborata* (Cic. *Lael.* XX, 74); — *tempestivitas*, korszerűsége, korszerű jelleme.

34. *Masinissa*, a numidok királya, az első és eleinte a második pún háborúban is, a púnok szövetségese volt, később (206. Kr. e.) a rómaiak hű barátja lett. Meghalt a harmadik pún háború kezdetén, 90 éves korában. Masinissa barátságban állott Scipio Africanus maiorral, a fiatal Scipio fogadott atyjának atyjával (azért: *hospes tuus avitus*); v. ö. Sall. *Iug.* V, 4 *bello punico secundo Masinissa, rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit*.

cum autem equo, ex equo non descendere; nullo imbri, nullo frigore adduci, ut capite operto sit; summam esse in eo corporis siccitatem: itaque omnia exequi regis officia et munera. Postest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris.

XI. Ne sint in senectute vires: ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacata aetas nostra muneribus eis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem cogimur. — At multi ita sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus exequi possint. — At id quidem non proprium senectutis vitium est, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius, is qui te adoptavit; quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum illud extitisset lumen civitatis: ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberius accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum id ne adulescentes quidem effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt; pugnandum tamquam contra morbum sic contra senectutem; habenda ratio valetudinis, utendum exercitationibus modicis, tantum cibi et potionis

cum equo sc. ingressus iter sit; ingredi iter: útra indulni, elutazni.

siccitatem: szilárd egészség; — *itaque* = *atque ita*.

XI. De tegyük fel, hogy az aggnem rendelkezik testi erővel, — ily testi erők nem is követeltetnek tőle.

vacat — *muneribus*. A rómaiak csak 45 éves korukig voltak hadi szolgálatra kötelesek; az öregebbek csak városi őreknek (*ad urbis custodiam*) használtattak; a 60. évtől kezdve nemcsak a hadi, hanem minden állami szolgálattól mentve voltak. (Csak kivételkép szólítottak az öregek néha fegyverre, mint pl. Liv. VI, 2).

itaque cogimur, cogi aliquid: valamire kényszerítettetni. A *ne quantum possumus quidem* szavakban kifejezett tagadás, az első tagra (*non modo*) is vonatkozik; tehát: „nem csak nem, hanem sem.“

A tagadás ezen kifejezése csak akkor lehetséges, ha mind a két mondatnak egy állitmánya van (*cogimur*) és ez a második mondatban all.

35. Új kifogás vagy ellenvetés, melyre Cato felel: *at id quidem non proprium senectutis vitium est*.

filius, kit szintén P. Cornelius Scipio (Africanus)-nak hittak, I. VI, 19, igen gyenge ember volt, ki csak augur lett; politikai tehetetlenségét szép és sokoldalú műveltséggel pótolta. Cic. Brut. XIX. 77, tőle kis beszédek és gyönyörűen (*dulcissime*) irt történelmet említ.

alterum — *lumen*, az egyik atyja P. Africanus volt; — *illud* e. h. *ille*, mint sokszor *attractio* (*lumenhez*) által; — *magnitudinem* és *animi* összetartozik: nagylelkűség; — *paternam* = *patris*, míg *patriam* = *a patre acceptam* volna.

adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori solum subveniendum est, sed menti atque animo multo magis. Nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. Et corpora quidem exercitationum defatigatione ingravescent, animi autem exercitando levantur. Nam quos ait Caecilius

comicos stultos senes,

hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ingnavae, somniculosae senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adolescentium quam senum, nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum; sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. Quattuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et caecus et senex: intentum enim animum tamquam arcum habebat nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant; vigeat in illa domo mos patrius et disciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet, si nemini mancipata est, si usque ad ultimum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo est senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adu-

36. *haec quoque*: „a szellemei erők is“.

Caecilius, a fent (VII, 24) említett Statius, kinek, Menander nyomán dolgozott, *Epicerlos* (= öröklő leány) című vigjátékából vannak a szavak véve; tökéletesebben Lael. de amic. XXVI, 99.

Tu me hodie ante omnis comicos stultos senes

Vorsaris atque illuseris lautissime.

(azaz: ma engem minden furcsa, balga vének előtt legszebben megforgatál és kijátszal.)

comicos = *in comoediis*, mint a vigjátékban előfordulni szoktak, a vigjátékba valók; — *significare* két tárgyesettel, mint azon igék. melyek azt jelentik: „valakit vala-

minek tartani“; — *non senectutis*, nem az öregségnek általában.

37. *Appius*, a VI, 16 említett *Ap. Claudius Caecus*; — *disciplina* sc. *patria*.

38. *mancipata est*: „elvan adva“. A *mancipatio* által valamely dolog (legalább) öt tanu és egy *libripens* (mérlegelő) jelenlétében, másnak birtokába (*manus*) átment. Szabad személyek is átmehtettek mások *mancipium*-ába, de akkor az új birtokos nem lett az eladott személynek, hanem csak annak keresetének ura.

senile és *aliquid adolescentis*, mind a kettő dicsézőleg: „a mi az öreg“ és „a mi az ifjú tisztelétére válik“; azaz ott „meggondoltság“, itt „üdeség“; — *quod qui sequitur*, ki ezen elvemnek hódol, t. i. *in quo est aliquid adolescentis*.

lescentis, probo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi liber 'Originum' est in manibus; omnia antiquitatis monumenta colligo; causarum illustrium, quascumque defendi, nunc cum maxime conficio orationes; ius augurium, pontificium, civile tracto; multum etiam Graecis litteris utor, Pythagoreorumque more, exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis; in his desudans atque elaborans corporis vires non magno opere desidero. Adsum amicis, venio in senatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas, easque tueor animi, non corporibus viribus. Quas si exequi

Originum. Cato *Origines* című művében megírta a római történelmét a város alapításától egészen saját koráig. Az egész munka hét könyvből állott (tehát *septimus* = *ultimus*) és Corn. Nep. Cato III. szerint következő tartalommal bírt: *Primum continet res gestas regum populi Romani, secundus et tertius, unde quaeque civitas* (= község) *orta sit Italica; ob quam rem omnes* (sc. *libros*) *Origines videtur appellasse. In quarto autem bellum Poenicum est primum, in quinto secundum. Atque haec omnia capitulatum sunt dicta. Reliqua bella pari modo persecutus est usque ad praeturam Servii Galbae, qui diripuit Lusitanos* (150. Kr. e.) Cato ezen műve az első római történelmi munka, mely *multa industria et diligentia, nulla doctrina* (tudományosság) volt írva (Nep. Cato III, 4.). Cato elődei a történetírásban (*Q. Fabius Pictor* és *L. Cincius Alimentus*) görög nyelven írták munkáikat (*annales*); *Ennius* és *Naevius*, Cato kortársai pedig, költői szabadsággal sokszor nem gondoltak a történelmi igazsággal.

est in manibus: „most dolgozom azon“, l. IV. 12, hol más értelemben használtatik; *nunc cum*

maxime: „épen most leginkább“; Nep. Cat. III, 2 szerint *ab adolescentia confecit* (= kidolgozott) *orationes*, melyek nem oly alakban jutottak az irodalomba, a melyben elmondattak, hanem átdolgozva, bővítve és javítva. — *orationes*, Cicero százötvennél többet ismert.

ius augurium (igy Catonál), ed. Jordan p. 27, nem *augurum*), azon tudomány (*disciplina*), mely szerint a madárjások kétes esetekben döntő feleletet (*decreta*, *responsa*, *augurum*) adtak; *ius pontificum* (nem *pontificum*), a főpapok joga, kik az egyházi alkotmányra felügyelni kötelesek voltak.

utor: „foglalkozom“ a görög irodalommal, l. I, 3; VIII. 26.

Pythagoreorum more: az úgynevezett „arany mondatokban“ (= χρυσῶν ἐπιτη), melyek Pythagoras neve szerint neveztetnek el, következő három vers (v. 40—42) van: „és ne vedd előbb fel az álmod gyöngéd szemeidbe, mielőtt minden nappali tettetted háromszor meg nem fontoltad: miben hibáztam? mit tettem? és mely kötelességet nem teljesítettem?“

adsum, törvényték előtt; — *multum et diu*, l. III, 9 *diu multumque*; — *ultra affero*: magam is fellepek új javaslatokkal; — *tueor*: védem, keresztülviszem.

nequirem, tamen me lectulus meus oblectaret ea ipsa cogitantem, quae iam agerem. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intellegitur, quando obrepat senectus: ita sensim sine sensu aetas senescit. nec subito frangitur, sed diuturnitate extinguitur.

XII. Sequitur *tertia vituperatio senectutis, quod eam* 39
carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert a nobis, quod est in adulescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adulescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, cum essem adulescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem quam voluptatem corporis hominibus dicebat a natura datam, cuius voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriae 40
prodiones, hinc rerum publicarum eversionses, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci; nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero et adulteria et omne tale

cogitantem (ellentéte *agerem*): Ha a vén férfitü nem cselekedhetik, legalább tervekkel van tele, melyeket valamikor élethe léptetni akar (*quae iam agerem*); mint Horat. ars poet. 172 mondja: *spe longus.*

viventi csak *intellegitur*-hoz tartozik, de *obrepat*-hoz is gondolandó; — *sensim sine sensu aetas senescit*, allitteratio (hét s), mely igen költőileg ecseteli a vénség lassu közelgését, az öreg férfitü csendes kimulását; (*sensim* megfelelő *obrepat*-nak, *sine sensu* az *intellegitur*-nak). Hasonló allitteratio XVI, 55 *vitiis videar vindicare.*

XII. 39. Harmadik főrész. Megczáfolása a harmadik pontnak: az aggkor nem nyújt semmi örömet és élvezetet.

tertia, I. V, 15; — *aetatis* = *senectutis.*

Archytae, Archytas szül. Tarentben, Délolaszországban, Plato kortársa, tanára és barátja (400. Kr. e. körül), Pythagoras iskolájához tar-

tozó bölcész, ki kitünő jelleme és sokoldalú tudománya miatt nagy tiszteletben állott. Archytas nemcsak nagy bölcész, hanem nagy matematikus, államférfiú és hadvezér is volt. Hor. Carm. I, 28. szerint Apulia partjaihoz közel hajótörésben veszett el (100 éves korában).

Tarenti cum Q. Maximo, I. IV, 10.

cuius voluptatis függ *avidae*-től, mely mint *appositio libidines*-hez tartozik; *ad potiundum*, a tárgy nincsen kifejezve, *voluptatis*-ből *voluptate* kiegészítendő: tehát (*nam*) *libidines*, *avidae* (*eius*) *voluptatis*, *tem. et effr. incitarentur ad potiundum voluptate*; *ad potiundum* lehet fordítani: „az élvezethez.“

40. *clandestina colloquia*: titkos párbeszéd; azaz: árulásra czélzó alkudozások; — *denique*: „szóval;“ — *libido*, a gyönyör, a vak kívánság, ellentétben az okos akarrattal (*voluntas*); — *voluptatis* itt a szűkebb értelemben: „kél;“

flagitium nullis excitari aliis illecebris nisi voluptatis. Cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil tam esse inimicum
 41 quam voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intellegi posset, fingere animo iubebat tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum quam voluptatem, si quidem ea, cum maior esset atque longior, omne animi lumen extingueret. — Haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio Sp. Postumius T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis, quem Tarentum
 42 venisse L. Camillo Ap. Claudio consulibus reperio. Quorsus hoc? ut intellegeretis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam esse habendam senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impetit enim

másszor általánosabban: „multság, gyönyör;“ — *munus*: „adomány;“; *donum*: „ajándék;“; *munus* az általánosabb fogalom.

Az egész paragraphus *Archytas dicebat*-tól (XII, 39) függ, szintűgy a 41-ik egészen addig: *lumen extingueret*.

41. *percipi* sc. *sensibus*, nem *animo*; érezni v. élvezni; — *agitare mente*, v. ö. VII, 23 *studio- rum agitatio*.

haec stb. t. i. *Nearchus dicebat, se accepisse, Archytam haec locutum esse* stb.

C. Pontio, patre eius, azaz: a hasonló férfiú atyjával, hasonlóan Nep. Hann. VI, 1 *bellum gessit adversus P. Scipionem, filium eius, quem ipse apud Padum fugarat; — Caudino proelio*. Az említett csata a második samnit háború alatt 321. Kr. e. a Caudium városa melletti szorosokban történt; —

superati sunt, a mennyiben a római vezérek, a szorosokba zárva, gyalázatos békét kötni kénytelenek voltak; — *Nearchus*, pythagoreusi bölcsész, kivel Cato 209. Kr. e., midőn Tarentbe ment, megismerkedett (*hospes noster*). Plut. Cato II. szerint, Cato ezen bölcsésznek, erkölcsi szigorra és önmegtartóztatásra célzó tanait nagy buzgalommal hallgatta és magáévá tette; — *permanserat*, míg a város (Tarent) a carthagobeliek kezében volt; — *cum quidem* (I. IV. 10.) *interfuisset* tartozik *locutum esse* kifejezéshez.

L. Camillo, App. Claudio cons. 349. Kr. e. azaz egy évvel Plato halála előtt, mi nem valószínű, mert Plato utolsó, harmadik (?) utazása Sziciliába 361. Kr. e. történt.

42. *quorsus hoc* sc. *dico*, mint V, 13; — *quae efficeret*, a visszaható névmás okadó mellékértelem-

consilium voluptas, rationi inimica est, mentis ut ita dicam praestringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem, L. Flaminium, e senatu eicerem septem annis post quam consul fuisset, sed notandam putavi libidinem. Ille enim cum esset consul in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est; mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret imperii dedecus. ||

XIII. Saepe audivi ex maioribus natu, qui se porro 43 pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cineas, esse quendam Athenis, qui se sapientem

mel: mivel az kieszközlí: — *oporteret* t. i. *libere* (vonatkozással *libido-ra*); — *praestringit*: ámitja; tul. tompítja (*aciem oculorum*); v. ó. Cic. de divin. I, 29, 61 *aciem mentis praestringere*; — *invitus feci*: „nem örömet határoztam el magam.“

T. Flaminini, l. I, 1. *eicerem*, 184. Kr. e., midőn Cato censor volt; *septem annis post*, L. Flamininus 192. Kr. e. volt consul, az idő tehát nincsen pontosan meghatározva; — *notandam*, ez, t. i. *notare* a szokásos kifejezés a censor dorgálásáról és büntetéséről („megbélyegeni“).

ille enim — rei capitalis. Liv. XXXIX, 42 szerint, L. Flamininus nem egy halálra ítélte egyént, hanem egy nemes bojt (*nobilem Boium cum liberis transfugam venisse; convenire consulem velle, ut ab eo fidem praesens acciperet*) és pedig sajátkezüleg megölt. Plutarch (Cato XVII.) túlzásnak nevezi ezen elbeszélést és idézi Cicero fentebbi elbeszélését; — *in Gallia* t. i. *cisalpiná*, mely tartományt consulsága után mint *proconsul* kormányzott.

Tito — *censore*, 189. Kr. e. —

fuerat t. i. *censor*; — *elapsus est*, kikerülte a büntetést; — *Flacco*, Valerius Flaccus, Cato tisztvársa mint censor; és mint consul (195. Kr. e.); — *privatus*, „személyes“; — *imperii dedecus*, mivel Flamininus tartományát a római tanács és nép nevében kormányozta.

XIII. 43. *porro*: továbbá, de itten (a mi nem gyakori) hátra felé, a múltba, nem mint rendszeren a jövőről; — *C. Fabricium*, l. VI, 15. — *cum — legatus esset*, 280. Kr. e.

a *Thessalo Cineas*. Cineas, Demosthenes a híres szónok tanítványa, szintén szónok volt. Pyrrhus igen tisztelte őt és 280. Kr. e. követül Rómába küldte a béke kieszközlése végett. Pyrrhus dicsérőleg említeni szokta, hogy Cineas ékesszólásával több várost foglalt el, mint katonáinak fegyvereivel.

esse quendam Athenis t. i. Epikur, szül. 342. Kr. e. Gargettusban, egy atheni helységben, megh. 270. Kr. e. Ő alapítója a neve szerint elnevezett „epikuri iskolának“, mely a kéjt (*ἡδονή voluptas*) tartotta a legfőbb jónak, a fájdalmat pedig a legfőbb bajnak; — *eumque* (t. i.

profiteretur, eumque dicere omnia quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes M. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. Vixerat M. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat: norat eundem Fabricius, norat Coruncanus: qui cum ex sua vita tum ex eius, quem dico, Decii facto iudicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur quodque spreta et
 44 contempta voluptate optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magno opere desiderat. Caret epulis exstructisque mensis et frequentibus poculis. Caret ergo etiam vinulentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus — divine enim Plato 'escam malorum' appellat voluptatem [quod ea videlicet homines capiantur ut pisces] —, quamquam immoderatis

Epicurum), hangsúlyozva: „és az, és azon ember“, a ki magát t. i. bölcsnek tartani vagy nevezni meri stb.; — quod: ezen bölcsészeti tant; — ex eo t. i. Fabriciustól.

M. Curium et Ti. Coruncanium, l. VI. 15. — ut id — persuaderetur, hogy erről t. i. ezen tétel helyességéről meggyőződnének, azaz: hogy azt elhinnék, magukévá tennék és szerinte cselekednének; — Samnitibus, kik akkor Pyrrhussal és a tarentiekkal szövetségbe, háborút viseltek Róma ellen.

vixerat — cum: kortársa volt és közel viszonyban élt vele; — P. Decius, P. Decius Mus, a hasonnevű Decius (l. XX, 75) fia, negyedik consulása alatt, 295. Kr. e., Sentinum mellett, a samnitok, etruskok és gallok ellenében, a rómaiknak vívta ki a győzelmet, és pedig azért, hogy a hazáért az alvilági isteneknek áldozta magát. (Ugyanezt tevő atyja 340. Kr. e. a latinok és campanok elleni háború-

ban, a Vesiser melletti csatában.) Liv. X, 28 qua confertissimam cernebat Gallorum aciem, concitat equum; inferensque se ipsis infestis telis interfectus est; — norat eundem sc. P. Decium.

natura: „magától“ (= per se), „természeténél fogva“ (ellentéte volna: iudicio quodam et opinione); ennek megfelel sua sponte: „önként, azaz: minden mellétekintetek nélkül.“

spreta et contempta voluptate: az érzéki gyönyör mellőzésével és megvetésével.

44. laus senectutis: dicséretére válik, nem pedig szégyenére (vituperatio); — extr. mensis t. i. conquisitissimis epulis, mint Cic. Tusc. V, 21, 62 mondja.

si aliquid dandum est, de ha csakugyan (= aliquid a si után) áldozni kell neki; — Plato, „Timaeus“ című művében, p. 69. V. ö. Cic. Hortens. fragm. 76. (ed. Halm IV, 985.) voluptates corporis,

epulis caret senectus, modicis tamen convivii delectari potest. C. Duellium M. F., qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a cena senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiae dabat gloria. Sed quid ego alios? 45 ad me ipsum iam revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem me quaestore constitutae sunt sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus, omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis, qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim maiores accubitionem epularem amicorum, quia vitae coniunctionem haberet, 'convivium' nominaverunt, melius quam Graeci, qui hoc idem tum

quae vere et graviter a Platone dictae sunt illecebrae esse atque escae malorum.

Duellius v. Bellius hangzott a név Cicero korában; a császárok korszakában pedig *Duillius v. Duilius*; — *classe primus devicerat* 260. Kr. e. Mylae (Sicilia keleti partján) mellett, az úgyn. kapcsoló hidak segítségével, miért nemcsak diadalmenetet nyert, hanem *perpetuus honos habitus est, ut revertenti a cena, tibicine canente, funale praeferretur* (Liv. perioch. 17).

puer, én mint gyermek, gyermekkoromban; — *crebro*: számos; — *quae a. m. quae delectamenta*; — *nullo exemplo*, minden példa nélkül, azaz: a nélkül, hogy azt előtte valaki tette volna; *licentia*-ja tehát példátlan volt; — *privatus*, további magánéletére is; mert ezen kitüntetés csak a diadal napján volt rendjén.

45. *quid ego alios*, kiegészítendő *profero, commemoro* stb.

sodalitates, vallásos egyesületek, melyek az év bizonyos napján ünnepélyes lakomákra összegyűlni szoktak; ilyen papi társulatok Rómában a legrégebbi idők óta léteztek; Cato korában, úgy látszik, csak ünnepélyes vendégségeik hozat-

tak be; — *me quaestore*, 204. Kr. e. *acceptis: accipere*, behozni, átültetni.

sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Magna Mater Deorum t. i. *Cybele* istennő, kinek ünnepélyei, az istennő görög neve (*Μεγάλη* = nagy) szerint, *Megalasia* vagy *Megalensia* (aprilis 4—9) nevet viseltek. *Cybele* tisztelte *Ida* hegyéről *Phrygiában* származik, azért *Idaea sacra*. — A sybillinai könyvek egy határozata folytán azon kő, mely mint *Mater Idaea* tiszteltetett, 204. Kr. e. Cato quaestorsága alatt, Pessinusból *Phrygiában*, ünnepélyes menetben átvitetett Rómába, hol a *Victoria* istennő templomában felállított. Ez által vélték a háború szerencsétlenségét a rómaiaktól elháríthatni. L. Liv. XXIX. 14.

omnino, l. IX, 28. — *fervor aetatis*: az életkor bizonyos heve; — *qua sc. aetate*.

neque — voluptatibus magis, quam coetu: nem annyira az érzéki gyönyörök, mint inkább a barátokkal való együttlét szerint stb.

convivium, együttélés; *compositionem* σμύσεων (együttívás); *concentrationem*, σιδήσεων (együtt-

'computationem', tum 'concentrationem' vocant, ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

46 XIV. Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque convivii delector, nec cum aequalibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque vobiscum; habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant — ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est fortasse quidam naturalis modus —, non intellego, ne in istis quidem ipsis voluptatibus carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant a maioribus instituta et is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculo, et pocula, sicut in Symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia, et refrigeratio aestate et vicissim aut sol aut ignis hibernus. Quae quidem etiam in Sabinis

evés). V. ö. Cic. epist. IX, 24, 3 *sapientius nostri quam Graeci: illi συμποσια aut συνδειπνα, id est computationes aut concentrationes; nos convivii, quod tum maxime simul vivitur. — quod in eo genere (a mi benne, ezen dologban) minimum est, t. i. az evés és ivás.*

XIV. 46. *tempestiva convivii*, oly lakomák, melyek vagy a szokásos idő (körülbelül délutáni 3 óra) előtt kezdődnek (*cenare de die*), vagy késő éjig, sőt másnap reggelig tartanak (*cenare in lucem*), vagy melyeknél a *cenare de die* és *cenare in lucem* egyesítve van.

qui pauci admodum restant, kik csak csekély számban élnek még; — *sermonis aviditatem*, a beszélgetés, mulatozás utáni vágyat.

ista t. i. delectamenta potionis et cibi; — cuius est fort. q. natur. modus, melyet bizonyos mértékben a természet, úgy látszik, megenged, azaz: melyet a természet akarata folytán nem szabad egészen megtagadnunk magunktól.

magisteria: asztalfőnökségek; *magister* vagy *rex convivii* (Varrónál *modimperator*, Horatiussnál *arbiter*; a görögöknél *συμποσιαρχος*

vagy *βιβαλεύς* (király), vagy *σιμπατηγός* (vezér), volt neve, volt az asztal elnöke, ki az evés-ivás és a felköszöntések körül rendet szabott.

a summo: „a legfőbb ültőtől“. Az egész asztal (*triclinium*) három patkó alakban felállított keretből (*lectus*) állott, melyek balról jobb felé *summus, medius, imus* nevet viseltek; mindegyiken volt három ülőhely, melyek szinte balról jobbra *summus, medius, imus* nevezettek. Fent *summus* alatt a *summus* keret *summus* helye értendő (tehát = *a summo loco summi lecti*) mely az egész asztal véghelye volt, s melynél a kördal kezdődött; — *in poculo*, poharazás közben.

pocula — *minuta atque rorantia*, a kis és tulajdonképen „harmatot csepegtető“ poharak, melyekből csak vékonyan, úgy szólván csepenként jött a bor; ellentétben a nagy kelyhekkel, melyeket egy hajtásban kiinni kellett; — *in Symposio* Xen. II, 26 *est*: a mint ez Xen. munkájában leiratik, hol a cseppenkénti ivás kis poharokból többre becsültetik, mint a nagymértékben való ivás; — *ignis hibernus*, a kandalló tüze.

persequi soleo conviviumque vicinorum cotidie compleo, quod ad multam noctem quam maxime possumus vario sermone producimus. — At non est voluptatum tanta quasi titillatio 47 in senibus. Credo, sed ne desideratio quidem. Nihil autem est molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam iam affecto aetate quaereret, utereturne rebus venereis: 'Di meliora!' inquit; 'libenter vero istinc sicut a domino agresti ac furioso profugi.' Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere, satiatis vero et expletis incundius est carere quam frui; — quamquam non caret is, qui non desiderat: ergo non desiderare dico esse iucundius. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas frui-48 tur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus; deinde eis, quibus senectus, etiam si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam qui in ultima; sic adulescentia voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans, tantum quantum sat est. At illa quanti sunt, animum tam-49 quam emeritis stipendiis libidinis ambitionis, contentionum inimicitiarum, cupiditatum omnium secum esse secumque, ut

in Sabinis, falusi jószágán, I. VII, 24. — *convivium* — *compleo*: teljes számrá kiegészítem asztalomat; a genit. (*vicinorum*) közvetlenül *compleo*-tól függ, mely rendszeren ablatívussal áll; — *quod t. i. convivium*, a lakomát.

47. *at non — in senibus*, az aggkor ellenségeinek ellenvetése; — *nihil autem est molestum t. i. nélkülözni*, annak nélkülözése soha sem kellemetlen, a mire nem vágyunk.

Sophocles, I. VII, 22. — *affecto aetate*, midőn már elaggott volt; — *utereturne reb. Ven.* „élvezi-e még a szerelem örömeit?“ — *dii meliora sc. duint* (v. ö. Ov. Met. VII, 37 *di meliora velint*) mentesen isten! — *istinc = ab istis rebus venereis*; — *agrestis*, durva, vad, ki a mezőn felnőtt és semmi nevelésben nem részesült; míg *rusticus* (az *urbanus* ellentéte) a m. falusi, egy-

szerű ember, ki a finomabb műveltséget nélkülözi; — *hoc non desiderare*, ezen „nem-kivánás.“

48. *bona aetas*, az ifjúkor; — *parvulis*: „csekély becsű“.

Turpione Ambivio. L. Ambivius Turpio, híres színész és színigazgató (*dominus gregis*) Cato korában, ki különösen Terentius vigjátékaiban kitünően szerepelt; — *magis delectatur*, mert jobban látja a színészek mozdulatait és arcvonásait; — *cavea*, a nézők helye a színházban; *prima c.* az első pad sor, mindjárt a színpad alatt, hol a senatorok és lovagok ültek; — *qui in ultima sc. cavea spectat*; — *propter*, ebből *propter*, igh. ellentéte *procul*; — *delectatur* (sc. *voluptatibus*), hozzá tartozik *tantum quantum sat est*, mely a megelőző *magis*-nak megfelel.

49. *illa t. i. animum secum esse secumque vivere*; — *quanti sunt*,

dicitur, vivere! Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. Videbamus in studio dimetiendi paene caeli atque terrae C. Gallum familiarem patris tui, Scipio. Quotiens illum lux noctu aliquid describere ingressum, quotiens nox oppressit, cum mane coepisset! Quam delectabat eum, defectiones solis et lunae multo
50 ante nobis praedicere! Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam gaudebat Bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus, quam Pseudulo! Vidi etiam senem Livium;

genit. pretii esse mellett: mennyit ér! — *stipendiis*, hadi szolgálat, itt szolgálat a *libido, ambitio* stb. parancsnoksága alatt.

ut dicitur a. m. ut aiunt, példabeszédek vagy azokhoz hasonló kifejezések mellett.

si vero habet sc. animus, de ha „azon felül még“: — *otiosa*, nem „munkátlan“, hanem „az állami ügyektől ment, szabad“; — *iucundius* (= *quod magis iuvat*): „örvendetesebb.“

C. Gallum. C. Sulpicius Gallus (*Mommsen*, Röm. Forschungen I, 119, 102 szerint *Galus* volna a jobb helyesírás) 166. Kr. e. consul, igen tudós és különösen a csillagászatban és a görög irodalomban igen jártas férfi. A Perseus, macedon király, ellen viselt háborúban Gallus mint *tribunus militum* szolgált Aemilius Paullus alatt. Ez alkalommal igen kitüntette magát, főleg az által, hogy a Pydna melletti csata (168. Kr. e.) előtt egy holdfogyatkozást előre mondott és a katonákat felbátorította, hogy ne tartsák azt rossz *omen*-nek, mivel természeti okokon alapszik. L. Liv. XLIV, 37.

dimetiendi paene caeli atque terrae, mint majdnem az egész világot kimeríte.

aliquid describere t. i. valamely abroszt rajzolni; — *multo ante*, mielőtt t. i. beléptek volna. V. ö. VI. 18 *Carthagini* — *bellum multo*

ante denuntio; — *oppressit*: „meglepte.“

50. *quid in levioribus studiis*: hogy vagyunk a könnyebb tanulmányokkal, foglalkozásokkal? Ezen tanulmányok alatt oly foglalkozások értendők, melyek nem az állam szolgálatában történnek, tehát különösen az úgyn. szép művészetek és a földművelés; — *sed tamen acutis*, melyek azonban mégis ésszel járnak.

Naevius, I. VI, 20. *bello suo Punico*, a „pun háború“ hősköltevény volt, melyben Naevius az első pún háborút tárgyalta.

Plautus, T. Maccius Plautus, a római irodalom legtehetségesebb és legjelesebb vigjátékirója, kinek (körülbelül 130) szindarabjaiból hűs reánk maradt. Plautus Sarsina helységben, Umbriában, szül. és megh. 184. Kr. e., mint Enniusnak idősebb kortársa.

Truculento, Pseudulo, Plautusnak két reánk maradt vigjátéka; *Truculentus* = a mogorva ember; *Pseudulus* = a hazudó.

Livium. Livius Andronicus, az első római drámaköltő, szül. Tarentben (tehát görög volt), később mint fogoly Romába jött, hol egy előkelő római nemes, Livius Salinator gyermekeit tanította; ettől nyerte szabadságát és nevét. Livius 240. Kr. e., C. Claudius Cento és P. Sempronius Tuditanus consulok alatt (*sex annis ante, quam ego*

qui, cum sex annis ante quam ego natus sum fabulam docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adulescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar? aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *'suadae medullam'* dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! Quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae; quae quidem prudentibus et bene

natus sum) először hozott egy drámat szinpadra. Szomorújátékain kívül az Odysseát is lefordította latinra.

fabulam docere sc. histriones, egy szindarabot a színészekkel betanulni és a szinpadra hozni. — processit aetate, „élt.“

P. Licinii Crassi, l. IX, 27.

de huius P. Scipionis, a most élő Scipióról, Scipio kortársunkról. P. Cornelius Scipio Nasica Corculum (= a bölc), P. Cornelius Scipio Optimus fia, 162. és 155. Kr. e. consul, 159. censor, 150. óta pontifex maximus, igen jeles szónok. l. V, 14 hi consules.

his paucis diebus, néhány nap előtt, mától (hic) számitva.

senes: „mint véneket“, „őreg korukban“, mi nem egészen illik Plautusra, mert az már 43 éves korában meghalt.

M. Cethegum, l. IV, 10. Cic. Brut. XV, 57 quem vero exstet, et de quo sit memoriae proditum, eloquentem fuisse et ita esse habitum, primus est M. Cornelius Cethegus, cuius eloquentiae est auctor et idoneus mea quidem sententia Ennius.

Suadae. Suada (Πειθώ) volt az ékesszólás istennője; suadae medulla, az ékesszólás veleje = kitűnő szónok. Cic. Brut. XV, 58

πειθώ quam vocant Graeci, cuius effector est orator, hanc suadam appellavit Ennius, ut, quam deam in Pericli labris scripsit Eupolis sessitavisse, huius hic medullam nostrum oratorem fuisse dixerit.

Ennius, l. I, 1. Az említett verseket idézi Cicero, Brut. XV, 57—59 (ed. Vahlen, p. 46.):

is dictust ollis popularibus olim,
qui tum vivebant homines atque
aevum agitabant,
flos delibatus populi Suadaeque
medulla.

quae — sunt comparandae, mely stb. — hasonlíthatók össze; a gerundiv., mely rendszeren szükségességet fejez ki, csak tagadó mondatokban bír a „lehetség“ értelmével. Itt azért használtatik így, mert a kérdésben a tagadás rejlik, hasonlóan XVIII, 64 quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae.

atque haec quidem stb. Befejezi azon gondolatot, hogy a tudományok- és művészetekkel való foglalkozás több élvezetet nyújt, mint az érzéki gyönyör. Ford. „Ilyen hatásu a tudományos dolgokkal való foglalkozás“. Ezen haec quidem ellentéte következik XV, 51 venio nunc, hol Cato kimutatja hogy

institutis pariter cum aetate crescunt, ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, 'senescere se multa in dies addiscentem'; qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

- 51 XV. Venio nunc ad voluptates agricularum, quibus ego incredibiliter delector, quae nec ulla impediuntur senectute et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium, nec umquam sine usura reddit quod accepit, sed alias minore, plerumque maiore cum faenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat. Quae cum gremio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occaecatum cohibet —, ex quo 'occatio' quae hoc efficit nominata est —; deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit et elicit herbescentem ex eo viriditatem, quae nixa fibris stirpium sensim adulescit culmoque erecta geniculato vaginis iam quasi pubescens includitur; e quibus cum emerit, fundit frugem spici ordine structam et contra
- 52 avium minorum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium ortus, satus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requiem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae

nemcsak a *prudentes et bene instituti* élvezhetnek szép aggkort.

illud Solonis, Solon azon mondata, mely már fent (VIII, 26.) említve volt (*ante dixi*); — *honestum sit*, becületére válik Solonnak (az említett mondat), mert tanuskodik műveltségéről és a dolog helyes felfogásáról.

qua voluptate animi nulla sc. voluptas corporis.

XV. 51. *quibus ego — delector*, maga irt egy munkat *de re rustica* I. a bev.

nec — et, egyrészt nem — másrészt, mint XV, 53.

habent rationem c. terra: üzleti viszonyban állnak a földdel, és pedig úgy, hogy a földmivelő a *creditor*, a föld pedig a *debitor*, mely *nunquam sine usura reddit, quod accepit*.

alias — plerumque: néha — többnyire.

occaeatum, láthatatlanná téve, napvilágtól megfosztva; — *occatio*, boronálás. A származtatás nem helyes, mert *occatio* innen származik *occare*, boronálni, *occaeatus* pedig innen *caecus*; — *quae hoc efficit* t. i. hogy *occaeatus* lesz; — *diffundit*, kitágítja.

quae t. i. *viriditas*; — *nixa fibris stirpium*, gyökérrojtokon tartózkodva.

frugem spici ordine structam, tul. a kalász sorában felépített termést, azaz: sorosalkatu kalászokban hoz termést.

52. *ut — noscatis*, függ egy kitagazítandó mondatról: „azt mondom nektek.“

vim omnium, quae generantur e terra = a növénynek ereje, mint

generantur e terra, quae ex fici tantulo grano aut ex acini vinaceo aut ex ceterarum frugum aut stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreet: malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caducâ est et, nisi fulsa est, fertur ad terram, eadem, ut se erigat, claviculis suis quasi manibus quidquid est nacta complectitur; quam serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans, coërcet ars agricularum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in eis, quae relicta sunt, existit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur, a qua oriens uva sese ostendit, quae et suco terrae et calore solis augescens primo est peracerba gustatu, dein maturata dulcescit vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios solis defendit ardores.

Cic. de fin. V, 4, 10 *res quae e terra gignuntur.*

malleoli, a „csemeté“ v. „bujtóság“ a szőlőművelésnél. Columella III, 6 *malleolus autem novellus est palmes, annatus prioris anni flagello, cognominatusque a similitudine rei, quod in ea parte, quae deciditur ex vetere sarmento prominens utrinque, malleoli* (kis kalapács) *speciem praebet.*

plantae „ültetvények“. Verg. Georg. II, 23 *hic plantas tenero abscondens de corpore matrum* (anyató) *deposuit sulcis.*

sarmenta, fiatal ágacskák, melyek a fáról levágnak és máshová ültetnek (holt vesszők); a *sarmenta* a felnőtt fá ágairól, a *plantae* az anyatóról vágnak le.

viviradices, gyökeres vesszők. Columella III, 14 *sationis autem duo sunt genera, malleoli vel viviradices, quod utrumque ab agricolis usurpatur, et in provinciis magis malleoli. Neque enim seminariis student, nec usum habent faciendae viviradices.*

propagines, bujtóság, mely az anyatótól a földbe vezettedik, hogy ott meggyökerezzen.

nonne ea efficiunt, nem oly dolgokat hoznak-e létre? — *ut cum admiratione delectent*: hogy bámulást és gyönyört okoznak; v. ö. Cic. epist. V, 12, 5 *quem enim nostrum ille moriens apud Mantineam Epaminondas non cum quadam miseratione delectat?*

claviculis — complectitur: kocsányaival megragad, körülfog. Az összefüggés: *eadem* (sc: *vitis*) *complectitur, quid est nacta* (a mit megkap), *claviculis suis, quasi manibus* (melyek mintegy kezei), *ut se erigat*; — *quam serpentem multiplici lapsu et erratico*, és ezt, midőn sokfelé és rendetlenül elküszik; — *ne silvescat armentis*: „nehogy a sok ágbog által elbozotosodjék;“ — *ne nimia fundatur*: nehogy túlságosan szétterüljön.

53. *in eis, quae relicta sunt*: „a meghagyott fán;“ *tamquam ad articulos sarmentorum*: „úgyszólván, a vesszők ízein;“ *existit*: „előbűvik;“ *ea, quae gemma dicitur*: „az úgynevezett szem“.

a qua oriens — sese ostendit: ebből lesz, rajta mutatkozik; — *nec — et*, l. XV. 51.

Qua quid potest esse cum fructu laetius, tum aspectu pulchrius? Cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et natura ipsa delectat: adminiculorum ordines, capitum iugatio; religatio et propagatio vitium; sarmen-
 54 torum ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? Quid de utilitate loquar sterco-
 randi? — Dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi. — De qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laërtam lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum sterco-
 rantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed hortis etiam et pomariis, tum pecudum
 55 pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones, quibus nihil invenit agri cultura sollertius.

XVI. Possum persequi permulta oblectamenta rerum rusticarum, sed ea ipsa, quae dixi, sentio fuisse longiora. Ignoscetis autem; nam et studio rerum rusticarum proventus sum, et senectus est natura loquacior, ne ad omnibus eam

qua sc. *uŋa*; — fructu — ad-
 spectu (= a szemnek), az abl. helyett néha ad tárgyesettel; v. ö. XVI. 57 nec usu uberius nec specie ornatus.

adminiculorum ordines: „a karók sorai;“ capitum iugatio: „a tökéék döntése;“ — religatio et propagatio vitium: „a szőlővesszők kötözése és bujtása;“ sarmen-
 54 torum amputatio, a fent XV, 52 említett (quam dixi) „hajtások le-
 metszése“ (quam serpentem — co-
 ercet ars stb.); aliorum immissio: „homlítás“, vonatkozik a szinte XV, 53 említettre in eis, relicta sunt stb.

agri, mint a három accusativus-hoz tartozik; — repastinationes: „a föld többszörös megkeverése“ a pastinum-mal, mely ferramentum bifurcum, qua semina panguntur.

54. in eo libro: De re rustica; — dixi: szóltam erről, t. i. de

utilitate sterco-
 54 randi. — Hesiodus, ἔργα καὶ ἡμέραι című tankölteményében, l. VII, 23; — cum de cultura agri scriberet, holott stb., midőn t. i. kötelessége lett volna, erről is szólni.

multis — ante saeculis t. i. Hesiod előtt; — facit, l. I. 3 Laelium et Scipionem facimus admirantes; — lenientem, mint IV, 10 dividenti; — Laërtam, Laërtes a bolyongó Odysseus (Ulysses) atyja volt. Cato az Odys. XXIV, 225, 226 verseire czéloz.

apium, Cicerónál csak ezen alak fordul elő, soha apum; — pecudum, marhatartás.

consitiones, űltetvények, insitiones, oltványok; — quibus, mely munkálatoknál eszesebbet a földművelés nem talált fel.

XVI. 55. sentio fuisse longiora, látom, hogy már nagyon is hosszúra terjedt; — proventus sum, el-

vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphavisset, consumpsit extremum tempus aetatis. Cuius quidem ego villam contemplans — abest enim non longe a me — admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati sunt. Non enim aurum habere praeclarum sibi videri dixit, sed eis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non efficere iucundam senectutem? Sed 56 venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, id est senes; si quidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est eum dictatorem esse factum: cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium, regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in senatum arcessebatur et Curius et ceteri senes, ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur horum

ragadtattam; — *ne videar*. ne lásam, az aggkort (*eam*) stb., nehogy azt gondoljátok, mintha stb. akar-nám. *Vitiis videar vindicare*, az allitterációról l. XI, 38 *sensim sine sensu* stb.

Ergo: azért is, t. i. *quoniam tam multa sunt rerum rusticarum oblectamenta*; — *in hac* (sc. *rustica*) *vita*, ily életben, ily foglalkozásokkal; — *M. Curius*, l. VI. 15. — *cuius quidem*, l. IV, 10 *cum quidem*.

a me = a mea villa.

disciplina: erkölcsi szigor; — *ad focum sedenti* — és Plut. Cato II. szerint répát főzve.

56. *poteratne — non efficere*. *Non potest non = necesse est*: lehetett-e ily nagy szellemnek vidámmá nem tennie az öregséget? Azaz: nem volt-e szükséges, hogy vidámmá tette? *non iucundam senectutem = XVI, 56 miserabilem senectutem*.

senatores, id est senes, l. VI, 19.

L. Quinctius Cincinnatus 458. Kr. e. dictatorként választott, hogy az aequusok által körülzárt L. Minucius Augurinus consult kiszaba-

dítsa. Ekkor az eke mellett vette választásának híret és legyőzte az ellenséget. Másodszor választott dictatorként 439. Kr. e., midőn a köztársaság szabadságát Spurius Maelius részéről veszély fenyegette. Ezen gazdag plebejus t. i. egy éhség alkalmával sok gabonát vett össze és ingyen osztogatta azt a népnek. Ez által nagy pártot nyert, de egyszersmind a királyság utáni vágygyal (*regnum appetentem*) is vadoltatott. Cincinnatus ezen ügyben törvényszék elé állította Sp. Maeliust. Midőn azonban a törvényszék előtt meg nem jelent, Servilius Ahala által meggyilkoltattott. Cícero ezen utóbbi eseményt tévedésből Cincinnatus első dictatorságába helyezi.

dictatoris iussu, Liv. IV, 14. szerint Cinc. csak utólagosan helybenhagyta Ahala tettét; — *regnum*: a királyi méltóságot; — *occupatum interemit = occupavit et interemit*: megelözte őt tervének kivitelében és kivégezte.

viatores: „követek, küldöttek“, a hivatalnokok hivatalos szolgái, melyeknek nevét Cato azon úttól

- senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio, an nulla beator possit esse, neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiaque rerum omnium, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est; villaque tota locuples est, abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. Conditiore facit haec
- 57 supervacaneis etiam operis aucupium atque venatio. Quid de pratorum viriditate aut arborum ordinibus aut vinearum olivetorumve specie plura dicam? Brevi praecidam. Agro bene culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie ornatus; ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni,
- 58 aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Habent igitur sibi arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam et pilam, sibi natationes atque cursus; nobis senibus ex lusioni-

(via) származtatja, melyet bejárniok kell; később kötelességük csak a fővárosra volt szorítva. V. ö. Columella: *et cum consilium publicum desiderabatur, a villis arcesabantur in senatum; ex quo qui eos evocabant, viatores nominati sunt.*

nulla sc. *senectus*; — *officii*: foglalatosság következtében; — *ut — redeamus*, úgy, hogy már kibékülök az érzéki gyönyörrel, ellentéte XIV, 46 *bellum indicere voluptati*; v. ö. *ut — noscatis* XV, 52.

iam (továbbá) *hortum — succidiam alt.*, egyik oldalszalonnájoknak nevezik a kertet, azon sokféle haszon miatt, melyet mindkettő hajt.

conditiore (v. ö. IV, 10 *condita*) *facit — venatio*: Mind ezen a földműveléssel szükségképen összekötött munkálatokat (*haec*) még

kellemetesebbé (tul. fűszerezettebbé, *conditiore*) teszik a melleseges (*supervacaneae*), tehát nem szükséges, hanem mulatságos foglalkozások (*operae*), melyek a falusi élettel járnak: a madarászat és vadászat.

57. *arborum ordinibus, usu — specie*: a belső és a külső szépség, azaz a haszon és a külszín; v. ö. XV, 53 *fructu — adpectu*; — *ad quem fruendum*, a gerundivum *fruor*-ból többször előfordul, mint *utor*- és *potior*-ból is; pl. Cic. fin. I, 1, 3 *non parenda nobis solum ea (sapientia), sed fruenda etiam est*; off. II, 12, 41 *iustitiae frudae causa*.

58. *sibi habeant*: tartsák 1 t. i. a fiatalok; — *clavam*. Vegde re milit. II, 11 *Clavas lignepro gladiis tironibus dabant: eque modo exercebantur ad palo — talos — et tesseras. Tali cso*

bus multis talos relinquunt et tesseras; id ipsum utrum lu-
bebit, quoniam sine eis beata esse senectus potest.

XVII. Multas ad res peritiles Xenophontis libri sunt, 59
quos legite quaeso studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agri
cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari,
qui 'Oeconomicus' inscribitur! Atque ut intellegatis, nihil ei
tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo
libro loquitur cum Critobulo: Cyrum minorem, Persarum
regem, prostantem ingenio atque imperii gloria, cum Lysander
Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis
eique dona a sociis attulisset, et ceteris in rebus communem erga
Lysandrum atque humanum fuisse et ei quendam consaeptum
agrum diligenter consitum ostendisse. Cum autem admiraretur
Lysander et proceritates arborum et directos in quincun-

tokból vagy bármily fémből készi-
tett koczkaféle, mely azonban csak
négy lappal bírt, két egymással
szemközt fekvő lap nem volt sík;
tesseræ, közönséges koczkák; —
ipsum utrum lib. „sőt erre nézve
is (*id ipsum*), tehetnek, amit akar-
nak, azaz: átengedhetik a véneke-
nek vagy megtagadhatják tőlük,
quoniam stb.

XVII. 59. *Xenophontis* l. IX, 30.
— *legite*: olvassátok ezentúl is,
mint azt eddig és jelenleg teszitek
(*ut facitis*). V. ö. *Cic. Tusc. II, 26,*
52 *Semper Africanus Socraticum*
(Socrates tanítványát) *Xenophon-*
tem in manibus habebat; — *de tu-*
enda re familiari: „a jó gazda-
ságról“; az említett hely áll *Oec.*
IV, 20—25. Cic. azonban igen sza-
badon fordítja; — *regale*: „király-
hoz illő“, nem = *regum*.

Critobulo, Kriton fia, Socrates
tanítványa.

Cyrum — *fuisse et* — *osten-*
disse, az acc. c. inf. a *loquitur*
mellé kiegészítendő *narrat*-tól függ;
igy *Cic. ad Att. 5, 6. Tadius lo-*
cutus est, te ita scripsisse.

Cyrum minorem (sc. *natu*), II.
Darius fia, Lydiának satrapája (ki
Sardesben székelt). ki Lysandert a

peloponnesusi háborúban segítette.
Később a görögök segítségével (*Xe-*
nophon és a 10.000 görög) bátyja,
Artaxerxes Mnemon ellen fellázadt
s elfoglalni akarta a perzsa trónt,
de a Kunaxa melletti szerencsétlen
ütközetben (401. Kr. e.) elesett. A
görög segédcsapatokat azután *Xe-*
nophon vezette vissza hazájukba,
mert a görög vezérek a perzsák
által megölettek.

regem, nem „király“, hanem csak
királyi családból származott „feje-
delem“; v. ö. *Cic. Verr. IV, 27*
reges Syriae, regis Antiochi filios
pueros, scitis Romae nuper fuisse.

Lysander, lacedaemoniai vezér,
ki az Aegospotamos melletti győze-
delmes csata által (405. Kr. e.) vé-
get vetett a peloponnesusi háború-
nak; — *vir summae virtutis*, na-
gyon ellenkezik *Nepos* ítéletével,
ki csak szerencséséről dicséri őt, de
különbben fukar (*avarus*), álnok
(*perfidus*) és kegyetlen (*crudelis*)
embernek nevezi; — *a sociis*, Spar-
tanis.

communem: „nyájas“, ki el nem
különíti magát a többiektől, hanem
mint társaival él velök; *directos*
— *ordines*, három-három képezett
egy római ötöst (V); — *humum*

cem ordines et humum subactam atque puram et suavitatem odorum, qui afflarentur ex floribus, tum eum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius, a quo essent illa dimensa atque discripta; et Cyrum respondisse: „Atqui ego ista sum omnia dimensus, mei sunt ordines, mea discriptio; multae etiam istarum arborum mea manu sunt saetae.” Tum Lysandrum, intuentem purpuram eius et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: „Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta est!” — Hac igitur fortuna frui licet senibus, nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvinum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta iam aetate in agris eosque coleret; cuius inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Ita, quantum spatium aetatis maiores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. Atque huius extrema aetas hoc beatior quam media, quod auctoritatis habebat plus, labo-

subactam, v. ö. XV, 51 *gremio mollito ac subacto*.

dimensa, a passivumra nézve I. II, 4 *adeptam*; *atqui*: „pedig”; — *virtuti fortuna*, most nemcsak igen derék vagy, hanem szerencsésnek, boldognak is érzed magad. A főszóly a *fortuna* fogalmán fekszik, míg Xen. a *virtus*-t kiemeli.

60. *M. Valerius Corvinus*, először mint trib. milit. kitüntette magát a gallok elleni háborúban, midőn egy gall férfiút párbajban legyőzött; ekkor egy holló szállt sisakjára és segített neki, miről *Corvinus* melléknevét nyerte. Liv. VII, 25, 26. Később jelesen harczolt a samnitek elleni első háborúban, melyben az ellenséget kétszer (Gaurus hegye és Suessuela mellett) legyőzte. Valerius kétszer dictator is volt. — *perduxisse* t. i. *agri colendi studia*; — *acta iam aetate*, midőn férfikorát már lejártá; *acta aetas* = *exacta ae-*

tas = *senectus*; itt tehát *aetas* = *bona aetas*, I. XIV, 48.

primum et sextum cons. Először 348. Kr. e. volt consul (midőn még csak 25 éves volt), Liv. VII. 26. Hatodszor 299. Kr. e. Liv. X, 11. — *sex et quadraginta*, az említett számok szerint nem 46, hanem 49 év.

quantum spat. etc. Ő t. i. annyi éveken keresztül viselt állami hivatalokat, mennyit elődeink az ember születésétől egészen a *senectus* kezdetéig számítani szoktak, t. i. 45 évig. A 46. évvel nem volt a római férfiú köteles, a város falain kívül hadakozni, hanem belépett a *centuriae seniorum*-ba. Gell. X, 28 *In tertio gradu qui erant usque ad XLV annos, iuvenes appellatos, eo quod rempublicam in re militari possunt iuvare. In quarto autem ad usque sexagesimum annum seniores esse vocitatos, quod tum primum senescere corpus incipiat. media* sc. *aetas*, az *adulescentia*

ris minus; apex est autem senectutis auctoritas. Quanta fuit 61 in L. Caecilio Metello! quanta in Atilio Calatino! in quem illud elogium:

Hunc unum plurimae consentiunt gentes

Populi primum fuisse virum.—

Notum est id totum carmen incisum in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum nuper P. Crassum pontificem maximum, quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio praeditum vidimus! Quid de Paulo aut Africano loquar, aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit quam omnes adulescentiae voluptates.

XVIII. Sed in omni oratione mementote, eam me senectutem 62

és a *senectus* közt; l. II, 4, hol Cic. három, és XX. 76, hol négy életkor különböztet meg.

apex, költői szó, a csúcs, a mi a legmagasabb; ford. „a vénségnek koronája pedig a tekintély.“

61. *quanta* sc. *auctoritas*; — L. *Caecilio Metello*, l. IX, 30.

in Atilio Cal. A. Atilius Calatinus az első púnháború alatt kétszer volt consul, 249. mint dictator Siciliába ment, 247. censor volt.

elogium, felirat Atilius síremlékén (*incisum in sepulcro*), mely a Capena-kapunál a Scipio-, Metellus- és Servilius-családok sírja mellett állt; — *fuisse*, régi alak e. h. *fuisse*.

id totum carmen t. i. *elogium*, mely alkalmasint hat verssorból állott, mint két reánk maradt felirat a Scipiók sírboltjáról. Az idézett sorok versmértéke a saturni vers, melynek eredeti alakja (U U U U U U | U U U U U U) gyakran rövidítették, mint itt is az első sorban az utolsó előtti ésés (thesis) hiányzik; a második vers pedig nem teljes. Ritschl így egészíti ki a feliratot:

Hunc unum plurimae consentiunt gentes

Populi (gen.) primum fuisse virum. Dictator,

Consul, censor, aedilis — hic fuit apud vos.

cuius de laudibus — esset = de eius laudibus esset; — nuper l. IX, 29 modo.

quem virum — vidimus — Crassum: „mily férfút láttunk Crassusban.“ *Videre* itt kettős acc.-sal van összekötve, mint azon igék, melyek azt jelentik: „valakit valamivel nevezni, tartani, valamivé tenni, választani“ stb. — P. *Licinium Crassum*, l. IX, 27.

M. *Aemilius Lepidus* 180. Kr. e. volt pontifex maximum (*eadem sacerdotio praeditus*), 179. Kr. e. censorrá választatott; mint ilyen a közjó érdekében kibékült M. Fulvius Nobilior tisztársával, mivel sokáig ellenséges viszonyban élt. Liv. epit. XLVIII azt mondja róla: *princeps senatus ab sextis iam censoribus lectus.*

de Paulo, L. Aemilius Paullus. l. IX, 29. *de Africano*, l. VI, 19. *de Maximo*, l. IV (= *iam ante*).

sententia és *nutu* ellentétek: nem is kellett szólania, hanem csak intenie; *honorata praesertim = praesertim si honorata est; honorata*, l. VII, 22.

62. *quae fundamentis adules-*

- laudare, quae fundamentis adolescentiae constituta sit. Ex quo efficitur id, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi, 'miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet.' Non cani nec rugae repente auctoritatem arripere possunt, sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos.
- 63 Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgere, deduci, reduci, consuli, quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata est, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo feci mentionem, dicere aiunt solitum, Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis: nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis ludis quidam in theatrum grandis natu venisset, magno consensu locum nusquam ei datum a suis civibus; cum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui, legati cum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes illi dicuntur et senem sessum
- 64 recepisse. Quibus cum a cuncto consensu plausus esset multiplex datus, dixisse ex eis quendam 'Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle.' Multa in nostro collegio praecleara, sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque

centiae constituta sit, mely derék, jeles ifjúkorra, mint szilárd alapra van fektetve.

quae se defenderet, ha t. i. arra szorúlva, mert a derék senectus nem szükségli a védést. Az impf. conj. (defenderet) a főmondat igéjének idejétől (dixi) függ.

cani (t. i. capilli), mint főnév, csak költőknél; — fructus capit, a honeste acta superior aetas végső, utolsó gyümölcse (extremos fructus) az auctoritas (appositio).

63. appeti, (hogy) fel- és megkeresnek; decedi (decidere alicui), az utczán valaki előtt kitérni; deduci, hazuról elkisérni, mint XIII, 44; reduci, haza visszakisérnek, szintén XIII, 44. V. ö. Valer. Max. II, 19 iuvenes senatus die utique aliquem ex patribus conscriptis ad curiam deducebant, affixique valvis expectabant, donec redu-

cendi etiam officio fungerentur); — consuli, tanácsot kérnek (különösen a jog körébe tartozó ügyekben).

ut quisque — ita felsőfokkal: minél — annál; — Lysandrum, fent (modo) XVII, 59.

ludis abl. temp. „a játékok idejében, alkalmával.“ Hasonlóan használtatik: gladiatoribus; — magno consensu, abl. abs. „midőn igen sokan jelen voltak“; — certo in loco, mi által a követek kitüntettek.

recepisse sessum, a supinum (sessum) nem egyenesen recepisse-től függ, hanem kiegészítő: recepisse, ut veniret sessum.

64. in nostro collegio: az augurok testületében; — de quo agimus: miről épen beszélnek.

ut quisque — ita: ugyan azon mértékben stb. Itt a szokásos felsőfok (I. §. 63.) az igékben (ante-

aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet, neque solum honore antecedentibus, sed eis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? Quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse nec tamquam inexercitati histriones in extremo actu corruisse.

At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes; 65 si quaerimus, etiam avari. — Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae, sed quae pro-

cedit és principatum tenet) rejlik; — *sententiae principatum tenere*: elsőbbségnél bir a szavazásnál, először szavaz.

honore Itt honores alatt minden előjáróság vagy papi hivatal értendő, kivéve az *imperium*-mal ellátott hadi és bírói hivatalok t. i. a consulatus és praetura.

cum imperio esse a. m. felruházva lenni a hadi hatalommal (*imperium militare*), mely a dictatoroknak, consuloknak, praetoroknak és proconsuloknak (a provinciák helytartóinak) a *lex curiata* által átadatott; *in imperio esse* pedig a. m. felruházva lenni a bírói hatalommal (*imperium civile*), mely szorosán tartozott a consulok és praetorok hivatalához.

quae sunt — comparandae, I. XIV, 50. — *fabulam aetatis peregisse* (I. XIII, 85. *peractio*): „az élet szindarabját végig játszották“, I. II. 5. extremum actum és XIX, 70 *peragenda est fabula*; — *corruisse*: gyengeségből, testi erő hiányában összerogy. Azaz: Csak a ki az aggkorral járó érdemeket elérte s így általános tiszteletben állva meghal, csak az élvezte az élet minden javát, csak arról mondhatni, hogy végig játszott az élet szindarabját. A ki előbb meghal, a nélkül, hogy az aggkor gyönyöreit is élvezte volna, az hasonlít

azon színészhez, ki az utolsó felvadás előtt összerogy, úgy hogy a darabot nem játszhatja végig. (Ezen hasonlat igen népszerű volt a rómaiaknál. Augustus császár halálos ágyán szintén azt kérdezi barátjaitól, vajllon helyesen játszott-e életszerépét; I. Suet. vit. Octav. cap. 99).

65. Új ellenvetés, mely azonban még a harmadik fő-ellenvetés alá esik (*quod privet omnibus fere voluptatibus*), a mennyiben a morositas a gyönyörök (*voluptates*) valódi vagy csak képzelt hiányából származik. A megczáfolás: *sed haec morum vitia sunt, non senectutis*.

difficiles, kiket csak nehezen lehet kielégíteni; — *si quaerimus*, ha közelebről nézzük a dolgot, tul. ha keressük t. i. az igazságot, azért sokszor: *si verum quaerimus*, pl. Cic. tusc. I, 34, 84.

sed haec morum vitia sunt, non senectutis, v. ö. III, 7 Cato főlevét az öregség ellen felhozott vádak megczáfolásánál: *omnium istius modi quaerelarum in moribus est culpa, non in aetate*.

non illius quidem iustae: „mely nem igazságos, ki nem elégitó ugyan“. Ilyen megszorításnál mi az állítmányt, a római ellenben az alanyt vagy tárgyat szokta kiemelni; azért áll *quidem* az *illius*, nem

bari posse videatur: contemni se putant, despici, illudi; praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensus est. Quae tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus, idque cum in vita tum in scaena intellegi potest ex eis fratribus, qui in Adelpis sunt. Quanta in altero diritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis natura vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam, sicut alia, modicam; acerbitatem nullo modo. — Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intellego. Potest enim quidquam esse absurdus, quam, quo viae minus restet, eo plus viatici quaerere?

XIX. *Quarta restat causa*, quae maxime angere atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, *appropinquo mortis*, quae certe a senectute non potest longe abesse. O mise-

az *iustae* után. V. ö. X, 32 *me quidem*.

contemni, despici, illudi, sike-rült fokozás (Klimax): (azt hiszik, hogy) tekintetbe sem vétetnek, lenézetnek, kigúnyoltatnak; — *in fragili corpore*: a gyenge (töredékeny testű) embernek; — *offensus*: a megsértés, ha megsértetik; ilyen szenvedő jelentésű pl. Cic. pro Muren. XL, 87 *miseriordiam spoliato consulatus* (a hivataltól való megfosztás) *magnam habere debet*.

in Adelpis. „Adelphi“ czime Terentiusnak egy még reánk maradt vigjátékának. P. Terentius, szül. Karthagóban, rabszolgája s később szabadosa volt Terentius Lucanusnak, kitől nevét nyerte. Terentius a második pún háború vége és a harmadiknak kezdete közt virágzott; barátságos viszonyban állott az ifj. Scipio Africanussal és Laeliussal, meghalt 159. Kr. e. Reánk hat vigjátéka maradt, melyekben többnyire az újabb görög vigjáték-írókat, főleg Menandert utánozta s melyek különösen finom jellemrajzaik által nagybecsűek.

in altero diritas: Demea-nál; *in altero comitas*: Micionál, első

Terentiusnál *saevus* és *tristis*, a másik *clemens* és *placidus*.

sic se res habet, úgy áll a dolog (mint Ter. vigjátékában), hogy t. i. különfélek az emberek, és hogy ennél fogva az aggkor különféle hatást gyakorol reájuk.

severitas: az erkölcsi szigor, mely folyton az igazra és jóra utal; *acerbitas*, a fanyar külső, melylyel az embereket minden találkozásokról visszataszítunk; — *et eam sicut alia, modicam*: de azt is, mint minden mást, csak módjával.

66. *quid sibi velit*, gáncsoló csodálkozás kifejezése; v. ö. Cic. de or. II, 67, 269 *quid tibi vis, insane?* — *quo viae minus, eo plus viatici*, czélzás e római közmondásra: *Exacta via viaticum quaerere*.

XIX. Negyedik főrés. Megczáfolása azon vádrnak, hogy az aggkor közel van a halálhoz.

quarta restat causa; v. ö. V, 15 *quartam, quod haud procul absit a morte*; — *sollicitam habere*. valakit nyugtalanítani, gyötörni és sokáig ezen állapotban tartani; azért sokkal nyomatékosabb mint az egyszerű *sollicitare*, v. ö. ad fam. XIV, 7 *omnes molestias, qui-*

rum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa aetate non viderit! quae aut plane neglegenda est, si omnino extinguit animum, aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, 67 aut beatus etiam futurus sum? — Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adulescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures quam notra casus mortis habet: facilius in morbos incidunt adulescentes, gravius aegrotant, tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem; quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est; qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod est istud crimen senectutis, cum id ei videatis cum adulescentia esse 68 commune? Sensi ego in optimo filio, tu in expectatis ad amplissimam dignitatem fratribus, Scipio, mortem omni aetati

bus te miserrimam habui (melyekkel oly szerencsétlenné tettelek, oly szerencsétlenségbe hoztalak), *deposui*.

in tam longa aetate, oly hosszú idő „alatt“ (azért in); v. ö. III, 9 *in omni aetate*; — *eum*, senem; *atqui* (pedig) *tertium nihil*; így Cic. tusc. I, 34, 82 *ne in animo quidem igitur sensus remanet; ipse enim nusquam est? ubi igitur malum est? quoniam nihil tertium est*.

67. *futurus sum*, I. II, 6 *gratum futurum est*; — *quamquam* (I. I, 1), de eltekintve a halál utáni lét boldogságá- vagy boldogtalanságától; ha csak a halál közel- vagy távolságát nézzük: ki oly balga stb. *cui sit exploratum*: ki bizonyosan tudná, határozottan merné állítani; — *aetas illa* (az ifjúkor) *plures casus = occasiones, quae mortem adducere possint*) *habet*, azaz: többen hálnak meg mint fiatal emberek, az emberek csekélyebb része éri el az aggkort.

tristius curantur: „gyógyításuk

több bajjal jár;“ v. ö. Cic. de off. I, 24, 83 *medici leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur*; — *melius et prud. viverentur*, jobban és bölcsebben folynék az élet, ha nem halna meg annyi fiatal ember (ni ita accideret t. i. *ut pauci venirent ad senectutem*), mert akkor több vén ember volna.

nullae — civitates fuissent, v. ö. a VI, 20 kifejezett gondolatot, mely körülbelül ugyanezen eszmét tartalmazza; — *quod est istud crim. sen.*, hogy lehet az aggkor hibája mely stb., vagy: hogy lehet azon hibát az aggkornak szemére hányni, mely stb.

68. *in optimo filio*. Cato fia (*summo ingenio, summa virtute filium*, Cic. epist. IV, 6, 1.), L. Aemilius Paullus Macedonicus veje, mint *praetor designatus*, 152. Kr. e. halt meg, tehát két évvel a beszélgetés ideje előtt; I. VI, 15 *socer filii mei*.

tu in — fratribus, két öcsese, kik közül az egyik 12 éves korában

- esse communem. — „At sperat adulescens, diu se victurum, quod sperare idem senex non potest.“ Insuper sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? — „At senex ne quod speret quidem habet.“ At est eo meliore condicione quam adulescens, cum id, quod ille sperat, hic consecutus est. Ille vult diu vivere, hic diu vixit.
- 69 Quamquam, o di boni! quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus, expectemus Tartessorum regis aetatem: fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnaverat annos, centum viginti vixerat. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit, tum illud, quod praeteriit, effluxit; tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horae quidem cedunt et dies et menses et anni, nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec quid sequatur sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est, modo in quocumque fuerit actu probeatur; neque sapienti usque ad 'Plaudite' veniendum est. Breve enim tempus aetatis satis longum est ad bene honesteque vivendum. Sin processerit longius, non magis dolendum est,

három nappal atyjának, L. Aemilius Paullusnak, Perseus felett tartott diadalmenete előtt; a másik 14 éves korában, három nappal e diadalmenet után, meghalt.

at senex — habet: de az öregnek már nincs is mit remélnie! Felelet: at est eo meliore cond. annál jobb helyzetben, annál jobb sorsa van stb.

69. quamquam (l. I, 1), ámbár, mit nevezhetni az ember életénél „soknak“! — da supremum tempus, vegyük a leghosszabb időt, mely az emberi életnél előfordulhat.

Tartessorum regis, Tartessus város és állam a Baetis (Quadalquivir) torkolatánál, Spanyolország déli partján, Africával átellenében; fuit, Cyrus korában; ut scriptum video, Herodot I, 163. — Gadibus, Gades (ma Cadix) szintén Tartessus állam egy városa.

id t. i. extremum, a vége; —

quod praeteriit, effluxit. V. ö, II, 4 praeterita aetas quamvis longa, cum efflucisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem; és Cic. de fin. II, 32, 104 bona praeterita non effluere sapienti. — tantum remanet, csak annyi v. az marad meg belőle; — consecutus sis, személytelenül, a mit valaki elért, szerzett.

quod cuique — datur, eo debet esse contentus; a quisque névmás helyére nézve v. ö. X, 33 tantum, quantum potest quisque, nitatur.

70. peragenda est fabula: az egész darabot végig kell játszania; v. ö. XVIII, 64 fabulam aetatis peregissee és XXIII, 85 peractio; — modo itt = dummodo, ha csak különben tetszést arat.

usque ad 'Plaudite', azaz: a szindarab végéig, mely rendszeren a nézőkhöz intézett ezen felszólítással („tapsoljatok!“) végződött; v. ö.

quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate aestatem autumnumque venisse. Ver enim tamquam adulescentiam significat ostenditque fructus futuros; reliqua autem tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum 71 bonorum memoria et copia. Omnia autem, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adulescentibus adversante et repugnante natura. Itaque adulescentes mihi mori sic videntur, ut cum aquae multitudine flammae vis opprimitur; senes autem sic, ut cum sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis extinguitur: et quasi pomâ ex arboribus, cruda si sunt, vix evelluntur, si matura et cocta, decidunt, sic vitam adulescentibus vis aufert, senibus maturitas; quae quidem mihi tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

XX. Senectutis autem nullus est certus terminus, recteque 72 in ea vivitur, quoad munus officii exequi et tueri possis [mortemque contemnere]: ex quo fit ut animosior etiam senectus sit quam adulescentia et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, cum illi quaerenti, 'qua tandem re fretus sibi tam audaciter obsisteret', respondisse dicitur: 'Senectute.' Sed vivendi est finis optimus, cum integra mente certisque sensibus opus ipsa suum eadem quae coagmentavit natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit, sic hominem eadem optime quae conglutinavit natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio

Horat. ad Pis. V, 155 *donec cantor: vos plandite! dicat.*

significat adul. „az ifjúság képe.“

71. *sunt habenda in bonis*: a javak közé számítandó; — *adversante et rep. nat.* ellentéte: *secundum naturam*; *nulla adhibita vi* = rövidebben *sine vi.*

quasi, ódonszerü e. h. quemadmodum; v. ö. Plaut. Aulul. IV, 1, 6 *qui amanti hero servit, quasi ego servio.*

matura et cocta. Hendiadyoin (I. 2 *modice et sapienter*; VI, 15 *iuventute et viribus*): a nap (me-

leg) sugarai által érlelve; — *terram*: szárazföldet, ellentétben a tengerrel (*ex longa navigatione*); — *aliquando*, valahára, kifejezi a hosszú nélkülözés által ébresztett vágyat és óhajtatást.

XX. 72. *munus officii*: kötelességünkben eredő tenni valónk; v. ö. X, 34 *officia et munera.*

Pisistrato a Solone, Pisistratus 560—510. Kr. e. uralkodott Athenában; Solonról l. VIII, 26.

audaciter, ódonszerü alak e. h. audacter; — *integra mente certisque sensibus* (abl. abs.), ép ész és

recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus nec sine causa
73 deserendum sit. Vetatque Pythagoras 'iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere.' Solonis quidem sapientis est elogium, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. Volt, credo, se esse carum suis. Sed haud scio an melius Ennius:

Nemo me dacrumis decoret, neque funera fletu Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas conse-
74 quatur. Iam sensus moriendi aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatam ab adolescentia debet esse, mortem ut neglegamus; sine qua meditatione tran-

érzület mellett; — *destruere*: szétbontani, feloldani; *construere*: összeállítani, felépíteni.

deserendum sit. A stoikusok azt tanították, hogy a bölcs, még szerencsés viszonyok közt is, köteles életének véget vetni, ha a kellő idő (*opportunitas*) elérkezett. Cic. de fin. III, 18, 61 *et saepe officium est sapientis, desciscere a vita, cum sit beatissimus, si id opportune facere possit. Sic enim censent, opportunitatis esse beate vivere quod est convenienter naturae vivere.*

73. Pythagoras, l. VII, 23. — *de praesidio et statione* (Hendiadyoin, l. VI, 15 *iuventute et viribus*; l. 2 *modice et sapienter*; XIX, 71 *matura et cocta*): „örhely.“ Ugyanezen gondolat Cic. tusc. I, 30, 74 *vetat enim dominans ille in nobis deus iniussu hinc nos suo demigrare, és Plat. Phaed. p. 62.*

Solonis — sapientis, minden főnév (*vir, hominis* etc.) nélkül, mert ez (*sapiens*) Solonnak (mint a hét görög bölcs egyikének) melléknéve.

elogium, itt annyi mint *epigramma*, görögül *ἐλεγίον*, azaz:

elegicus versmértékben (distichonban) irt költemény, V. ö. XVII, 61. Az idézett distichont Plut. közli, Cicero maga így fordította azt latinra, tusc. I, 49, 117:

*Mors mea ne careat lacrimis:
linquamus amicis
Maerorem, at celebrent funera
cum gemitu.*

volt sc. Solon; — *haud scio, an melius*, majdnem annyi mint: *fortitan melius*: talán helyesebben; — *Ennius*, l. I, 1 és IV, 10.

dacrumis, régi alak e. h. *lacrumis*, v. ö. gör. *δακρῶν* és *δακρυῶν*; *dacrumis decoret és funera fletu faxit*, allitteratio, l. XI, 38 *sensim sine sensu* etc. — *faxit*, régi alak e. h. *fecerit*. — Cic. tusc. I, 15, 34 teljesen közli a distichont; második sora: *Faxit. Cur? Volito vivus per ora virum.*

non censet lug. esse, a szavak elhelyezésére nézve l. III, 8 *non eum sua* etc.

74. *sensus moriendi*, nem *mortis*, mert a haldoklásról van szó; hasonlóan Lael. III, 12 *moriundi sensum celeritas abstulit*; — *isque ad ex. tempus*, azonban csak rövid időre; — *praesertim seni*, v. ö. XX, 72 *omnis conglutinatio*

quillo animo esse nemo potest. Moriendum enim certe est, et id incertum, an hoc ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens qui poterit animo consistere? De qua 75 non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recorder, non L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus, non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt, non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret, non duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt, non avum tuum L. Paulum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelis-

recens aegre, inveterata facile divellitur; — hoc, t. i. mortem ut neglegamus; — meditatam, a deponens szenvedő értelemmel mint II, 4 adeptum, XVII, 59 dimensa; — ab, időt jelent.

mortem ut neglegamus, hogy a halált semmibe se vegyük; — nemo, nyomatékkal áll a mondat végén.

qui (adv.) poterit animo consistere: hogyan bír az nyugodt lélekkel lenni.

75. recorder igétől függnek a következő tárgyesetek (melyek helyett személyneveknél rendszeren de szokott állni), azután az acc. c. inf. (*legiones esse profectas*). Hasonlóan Sall. Jug. I, 2 *neque maius aliud, neque praestabilis invenias, magisque naturae industriam hominum quam vim aut tempus deesse*.

L. Brutum. L. Iunius Brutus, ki a Tarquiniusok elűzetésénél és hazájának felszabadításánál főszerepet játszott, 509. Kr. e. első consulnak választatott, de még ugyanazon évben a Vejentek és Tarquiniusok elleni csatában, Aruns Tarquinius elleni párbajban, ellenével együtt elesett. Liv. II, 6.

duos Decios, I. IX, 29 és XIII, 43.

M. Atilium. M. Atilius Regulus az első pún háborúban 255. Kr. e. mint proconsul Afrikában elfoga-

tott és 250. Kr. e. a foglyok kicserélése végett Romába küldetett, miután esésküdt volna, hogy feladatának nem teljesíthetése esetére Karthagóba visszatér. Romában maga szólt a foglyok kiadása ellen és visszatért Karthagóba, hol kegyetlenül kivégeztetett. Cic. de off. I, 13 *Primo Punico bello captus a Poenis, cum de captivis commutandis Romam missus esset, iurassetque se rediturum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; dein, cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere.* Különbön eltérnek a történészek Regulus halálára nézve. Polybius, e korszak legfontosabb forrása, nem említ semmit. Annyi bizonyos, hogy Regulus a púnok fogságában meghalt.

duos Scipiones, I. IX, 29. — *corporibus — obstruere voluerunt.* Hasonlóan Parad. I, 2, 12 ugyanazokról: *Carthaginensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt.*

avum tuum, I. VI, 15 *pater tuus; — L. Paullum* (I. IX, 29), vitézül harczolva elesett a Cannae melletti ütközetben, míg tisztvársa C. Terentius Varro, ki a csatát vakmerően (*temeritas*) tanácsolta volt, megszökött.

simus quidem hostis honore sepulturae carere passus est, sed 'legiones nostras', quod scripsi in Originibus, 'in eum locum esse saepe profectas alacri animo et erecto, unde se redituras numquam arbitrarentur.' Quod igitur adulescentes, et ei quidem non solum indocti sed etiam rustici, contemnunt, 76 id docti senes extimescent? Omnino, ut mihi quidem videtur. rerum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt pueritiae studia certa: num igitur ea desiderant adulescentes? Sunt ineuntis adolescentiae: num ea constans iam requirit aetas, quae media dicitur? Sunt etiam eius aetatis: ne ea quidem quaeruntur in senectute. Sunt extrema quaedam studia senectutis: ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis; quod cum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis affert.

77 XXI. Non enim video, cur, quid ipse sentiam de morte,

M. Marcellum. M. Claudius Marcellus, ki első consulságában (222. Kr. e.) a gallokat Clastidium (Pó folyón inneni Galliában) mellett legyőzte, a második pún háborúban 215. Kr. e. megverte Hannibalt Nola mellett, 212. Kr. e. elfoglalta Syracust és elesett 208. Kr. e. Venusia mellett, hol Hannibal őt legyőzte; Horat. Od. I, 12, 45 magasztalólag említi a jeles vezért:

*Crescit occulto velut arbor aevo
Fama Marcelli.*

crudelissimus hostis: Hannibal, ki az elesett consult díszesen és nagy hadi pompával eltemetette.

in Originibus, I, XI, 38.

et ii quidem: és pedig; — *indocti*, tudományos (különösen bölcsészeti) műveltség nélkül, v. ö. V, 14 *docto*; — *rustici*, ellentéte *urbanus*, ki a fővárosban való hosszabb forgolódzás által elnyerte azon ildomos modort, melyet a *rusticus* nélkülöz, mert falun nincs alkalma, azt elsajátítania (v. ö. Cic. pro Arch. X, 24 *nostri illi fortes viri, sed rustici ac milites*, kik a folytonos katonáskodás miatt nem lehettek *urbani*); v. ö. *agrestis*, XIV, 47.

docti senes; „bölcsészetiileg“ művelt aggastyánok; — *ex. timescere* erősebb, mint az egyszerű ige: „rettegni.“

76. *rerum omnium satietas*, a ki mindennel jóllakott, mindent élvezett.

pueritiae. Cato itt négy életkort különböztet meg: *pueritia* (gyermekkor), *adulescentia* (ifjúkor), *constans aetas* (férfikor) és *senectus* (aggkor). V. ö. II, 4, hol a rendes öt, és XVII, 60 hol három életkort különböztet meg.

ne ea quidem, még azokat sem kívánja (ámbar a férfikor foglalatosságai a legkomolyabbak és legfontosabbak), tehát még sokkal kevésbé az előbbi életkorokéit.

constans iam aetas, mint X, 33; más helyen *media* (mint itt is és XVII, 60), *iam confirmata* (de fin. V, 22, 62), *iam firmata* (pro Cael. XVIII, 43), *iam corroborata* (Lael. XX, 74).

quod cum evenit, ha ezen időpont beáll.

XXI. 77. *quid ipse sentiam*. Cato ezen személyes (*ipse*) nézete a lélek halhatatlanságáról (XXIII, 85 *qui animos hominum immortales*

non audeam vobis dicere, quod eo cernere mihi melius videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio tuque, C. Laeli, viros clarissimos, mihique amicissimos, vivere arbitror et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum sumus inclusi in his compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur: est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatisque contrarium. Sed credo, deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur quique caelestium ordinem contemplantes imitarentur eum vitae modo atque constantia. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas.

Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene 78

esse credam) a XX, 74 felállított kételylyel (*post mortem sensus aut optandus aut nullus*) áll összefüggésben; — *tuque*, hasonlóan Lael. XXVII, 100 *virtus C. Fanni et tu, Q. Muci, conciliat amicitias. propius absum*: „közel állok.“ A latin a közelség helyett a távolságot (*absum*) szereti kitenni.

vestros patres. Scipio atyja L. Paullus, VI, 15; Laelius atyja Caius Laelius, az öregebbik Scipio Africanus barátja és hadi társa, 190. Kr. e. volt consul, L. Corn. Scipio Asiaticussal.

vivere t. i. a halál után; — et eam quidem vitam sc. vivere, és pedig oly életet, mely egyedül megérdemli az „élet“ nevét.

munere . . . perfungimur: a sors szolgálatában nehéz munkát kell végeznünk; — *quodam*: „úgy szólván, valami.“

ut essent, qui, hogy legyenek e földön oly lények, kik stb.

tuerentur, ódonszerű és költői alak e. h. intuerentur. V. ö. Cic. de nat. deor. II, 14, 37 *ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum*. Ezen szemlélés és utánzás célja,

hogy az ember akaratban és tettben megegyezzzék azon értelmi és erkölcsi törvénnyel, mely az egész világban uralkodik. A stoikusok ezt így fejezték ki: *naturae convenienter vivere*; — *caelestium*: az égitestekét.

vitalis modo atque constantia: mértékletes és szilárd elvek szerint rendezett étellel. A magyarban helyesebb melléknév helyett a latinban azért áll főnév, hogy ez által ezen fogalmak myomatékosabban kiemeltessenek. V. ö. XIX, 70 *verni temporis suavitate*. A genitivusban álló fogalom ez által háttérba lép.

ratio ac disputatio: saját eszem és okoskodásom, ellentétben más nagy férfiak tanaival (*nobilitas et auctoritas summorum philosophorum*).

summorum philosophorum: Pythagoras, Socrates, Platon és Xenophon.

78. *Pythagoram, Pythagoreosque*, I. VII, 23.

incolas paene nostros, mert ezen iskola főhelye Krotonban, alsó Olaszországban volt.

nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? sic persuasi mihi, sic sentio, cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futuro-
rumque prudentia, tot artes tantae scientiae, tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem; cumque semper agitetur animus nec principium motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus; et, cum simplex animi natura esset neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi, quod si non pos-

ex universa mente divina: „világszellem“, azaz: az egész mindenséget átható, benne élő és uralgó szellem. V. ö. tusc. V, 13, 38 *humanus animus decerptus ex mente divina cum alio nullo nisi cum ipso deo comparari potest.* Különösen Plato képviseli azon tant, mely az emberi lelket az isteni szellem kifolyásának tekinti.

quae Socrates — disseruisset, Plato Phaedon című beszélgetésében.

Appollinis oraculo. Plato „Apologia Socratis“ című munkájában p. 20 k. elbeszéli Socrates, hogy egyik tanítványa (Caerephon) megkérdezte a Delphibéli jósdát, vajjon bölcsőbb-e valaki Socrates-nél; mire a Pythia azt felelte: „Sophocles böles, Euripides bölcsőbb, de minden emberek közt legbölcsőbb Socrates“ Σοφός Σοφοκλής, σοφώτερος δ' Εὐριπίδης: Ἀνδρῶν δὲ πάντων Σωκράτης σοφώτατος. V. ö. Lael. III, 7 *Athenis unum (sapientem) accepimus et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum.*

Quid multa? (ellipticus kifejezés) sc. *dicam, proferam, disse-*

ram; — *sic persuasi mihi, sic sentio*: az (t. i. a következő) az én meggyőződésem, az az én nézetem.

celeritas, élénkség, mely azon tehetségben mutatkozik, melynél fogva a lélek képes, a multakról megemlékezni (*memoriam praeteritorum*), a jövőt előrelátni (*futureorum prudentia*), melyből gyakorlati képessége (*artes*), theoretikai ismeretei (*scientiae*) s á gyakorlati és elvont képességek egyesülése (*inventae*) erednek; — *tantae scientiae*, gen. object., mely *tot artes*-hez tartozik = *tot artes*, quae *magnam scientiam vel multarum rerum doctrinam postulant.* Némelyek nom. plur.-nak tekintik, de ezen felfogás ellenkezik a jó latin-sággal; — *res eas*, az említett képességek.

semper agitetur animus. V. ö. Tusc. 1, 23, 53: *quod semper movetur aeternum est: quod autem motum adfert alicui quodque ipsum agitur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod se ipsum movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit: quin etiam*

sit, non posse interire; magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante quam nati sint, quod iam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Haec Platonis fere. XXII. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec dicit: 'Nolite arbitrari, o mei carissimi filii, me, cum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed cum esse in hoc corpore ex eis rebus, quas gerebam, intellegebatis. Eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere, cum excessissent ex eis, emori; nec vero, tum animum esse insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset, sed cum omni admixtione corporis libera-

ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi.

magnoque esse argumento t. i. a lélek halhatatlansága mellett, — *quod iam pueri*: azon körülmény hogy még mint gyermekek stb.

homines scire pleraque ante, quam nati sint, azaz: hogy lelkek már születésük előtt, mielőtt e földre jöttek, már léteztek; — *reminisci et recordari* = *in memoria revocare revocatasque contemplari*.

Cic. e §-ban következő bizonyítékokat hoz fel (Plato Phaedonjából) a lélek halhatatlansága mellett: 1. Az emberi lélek az isteni szellem kifolyása, tehát halhatatlan. 2. A lélek csodálatra méltó képességei nem férnek össze egy közönséges, halandó lényvel. 3. Az élet mozgás; a lélek, mely folytonos mozgásban van, nem fog megszűnni, mozogni, mert ez által maga magát tagadná meg. 4. A lélek nem áll különféle alkatrészekből, melyek szétbonthatók volnának. 5. A lélek ezen élet után fog létezni, mert már ezen élet előtt is létezett.

(Ezen, itt csak röviden felhozott pontokat Cic. a Disput. Tuscul. első könyvében bővebben kifejti).

XXII. 79. *apud Xenophontem*, Cyrop. VIII, 7, 17 s k. L. a bev. 19. 1.

filii. Xen. szerint *Cambyses* és *Tanaozares*; Herod. szerint *Cambyses* és *Smerdis*; — *nusquam aut nullum fore*, hogy sehol vagy éppen nem leszek.

videbatis, ellentéte intellegebatis. eundem esse: hogy valóban létezik, hogy van; *esse* igen fekszik a fősúly.

nullum sc. animum, ha őt éppen nem, vagy ha belőle semmit sem láttok.

80. *si nihil animi efficerent, quo — teneremus*: azaz ha szellemeik nem léteznének és nem volnának befolyással az emberekre, és pedig oly irányban, hogy stb.

insipientem: öntudatlan, öntudat, gondolkodási képesség nélküli; — *sed — tum esse sapientem*-hez kiegészítendő *mihi persuasi*: ellenben azon meggyőződéshez jutottam, hogy stb.

tus, purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est, quo quaeque discedat — abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt—; animus autem solus nec cum adest, 81 nec cum discessit apparet. Iam vero videtis, nihil esse morti tam simile quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam: multa enim, cum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intellegitur, quales futuri sint, cum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, inquit, ut deum; sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen, deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.’

82 XXIII. Cyrus quidem haec moriens. Nos, si placet, nostra videamus. Nemo unquam mihi, Scipio, persuadebit aut patrem tuum Paullum, aut duos avos Paullum et Africanum, aut Africanum patrem aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent, posterita-

atque etiam cum, sőt a mi több midőn stb. — *ceterarum rerum* etc. Szórend: *perspicuum est, quo quaeque ceterarum rerum discedat*; — *cum adest* = *cum in corpore est*.

81. *somnum*, melyet azért Homer. XIV. 231 a halál fivérének nevez. Az egész §-hoz v. ö. de div. I, 30, 63 *cum ergo somno est sevocatus animus a societate et a contagione corporis; tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura praevidet. Iacet enim corpus dormientis ut mortui, viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, cum omnino corpore excesserit.*

atqui dormient. animi: s épen az alvók stb.

remissi: ellentéte XI, 73 *intentum animum tanquam arcum habebat.*

sin interiturus est, az alakról I. II, 6 *gratum futurum est*; — *ut*

deum, mint egy isteni, halhatatlan lényt; *hanc omnem pulchritudinem*: „ezen szép világot“ = *Kosmos*. — *deos verentes*: az istenek iránti kegyelethől, kik szintén oly halhatatlanok, örökkévalók, mint az én szellemem.

XXIII. 82. *haec moriens* sc. *dixit* v. ö. IV, 10 *praeclare Ennius*; — *nostra*, azaz: azon példákat, melyeket saját történetünkből méríthetünk.

patrem tuum, I. VI, 15. — *duos avos*, I. IX, 29.

esse conatos — *nisi vidissent* e. h. *fuisse conatuos* — *nisi vidissent*, mint később *suscepturus fuissem* — *nisi essem terminaturus*. Cic. azért használja az igeidőket ezen eltérő módon (mely azonban különösen a történéseknel többször előfordúl), mert ez által az elbeszélte dolgok mint valóban megtörténtek állíthattnak, másrészt

tem ad ipsos pertinere. Anne censes — ut de me ipse aliquid more senum glorier — me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum fuisse, si isdem finibus gloriam meam quibus vitam essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam et quietam aetatem sine ullo labore et contentione traducere? Sed nescio quo modo animus erigens se posteritatem ita semper prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatem et gloriam niteretur. Quid? quod sapientissimus quisque aequissimo ⁸³ animo moritur, stultissimus iniquissimo, nonne vobis videtur is animus, qui plus cernat et longius, videre se ad meliora proficisci; ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi, neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, (nec tamquam Peliam recoxerit.) Et si quis deus

az impf. tartónak mutatja azt, a mi a múltban régen be van fejezve.

posteritatem ad se pertinere, hogy a jövődőség viszonyban áll hozzájuk, hogy részök van abban.

si — essem terminaturus, azaz: ha dicsőségem, hírem életemmel együtt végeznék; — *nescio quomodo*, magam se tudom hogyan, azaz: csodálatos módon, befolyásom s akaratom nélkül.

ad immortalitatem et gloriam (Hendiadyoin, I. 1, 2; VI, 15; XIX, 71): halhatatlan dicsőség, utóhir; v. ö. Cic. pro Arch. XI, 26 *trahimur omnes studio laudis et optimus quisque maxime gloria ducitur*; Tusc I, XV, 32 *nemo unquam sine magna spe immortalitatis se pro patria offerret ad mortem*; — *ad gloriam niteretur*, mint Sall. Jug. LV, 3 *ad victoriam niti*; Plin. epist. III, 18, 2 *ad eandem gloriam niti*.

83. *animo aequissimo — iniquissimo*: nyugodt, nyugtalan lé-

lekkel; — *ad meliora*: jobb létre.

efferor studio — videndi: vonz, elragad engem a vágy, hogy — láthassam; — *patres vestros videndi*, Cic. rendszeren a gerundivumot szokta használni; — *conscripsi* „Annales“ című munkájában; — *quo quidem*, a *quidem* kiemeli az előtte álló szót (I. IV, 10 *cum quidem*): ha én egyszer „oda“ utazom stb.

Peliam. Cic. itt összetéveszti a rege személyeit. Medea nem *Pelias*t ifjította meg, hanem annak fivéréét *Aesont*, Iason atyját. *Pelias* megfosztotta mostoha fivéréét *Aesont* Iolkos királyságtól, mely utóbbinak jogos birtoka volt. Medea, ki Iasonnal Kolchosból Iolkosba futott, különös varázsszerekkel ismét megifjította *Aesont*. Hogy az álnok *Pelias*on besszút vegyen, megígérte Medea annak leányainak, hogy atyjukat szintén megifjítani fogja. A leányok ezen ígéretre összedarabolták atyjukat, de Medea nem hívta őt többé az életbe vissza. L. Ovid.

mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem, nec vero velim, quasi decurso spatio ad carceres a calce revocari. Quid habet enim vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane; habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi et ii docti saepe fecerunt, neque me vixisse paenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem, et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam e domo. (Commorandi enim natura diversorium nobis, non habitandi dedit.) O praeclarum diem, cum in illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar cumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior: cuius a me corpus est crematum (quod contra decuit ab illo meum), animus vero, non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum, non quo aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar, existimans non longiquum

Metam, VII, 297—349. (Nauck szerint Cic. nem tévedésből nevezi Peliast, hanem azt akarja mondatni Catoval: „Velem nem csinálhatna senki oly balga megifjítási kísérletet, mint Peliassal az ő leányai“).

ut ex hac aetate (= senectute) repuerascam, hogy én, ki már agastyán vagyok, ismét gyermekké legyek.

decursu spatio. Spatium a pályára, melyet megfutni kell (v. ö. V, 14 spatio); calx (= meta), a futópályának fehér mésszel kijelölt vége, a cél; carceres, a korlátok, melyek mögöl a versenyzők (lovak és kocsik) a futásra kibocsáttattak. Tehát a calce ad carceres revocari a. m. a már megfutott pályát újra megfutni. V. ö. Lael. XXVII, 101 maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tanquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem ut dicitur pervenire.

84. multi et ii (és pedig) docti. Ezek közt leghíresebb volt Hegesiasz Cyreneből (éjsz. Africából), ki 280. Kr. e. körül virágzott. Cic. I, 34, 84 eius liber est Ἀνοξαριεγών, in quo a vita quidam per inediam discedens revocatur ab amicis, quibus respondens vitae humanae enumerat incommoda.

ex hospitio, non ex domo. Azaz: én sohasem tekintettem ezen földet valódi hazámnak (domus), hanem csak szállásnak (hospitium) — commorandi — habitandi, ellentétek: hol rövid ideig időzhetünk (innen: mora) és hol állandóan lakunk.

ad Catonem meum, fiához; I. VI, 15.

contra: „ellenben“; — decuit ab illa meum sc. corpus cremari; — respectans, mint valamely távozó folyton visszanéz, valljon követik-e őt a föltiek?

non quo (= eo quod) — fer-

inter nos digressum et discessum fore. His mihi rebus, Sci-85 pio, — id enim te cum Laelio admirari solere dixisti — levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quod si in hoc erro, qui animos hominum immortales esse credam, libenter erro nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo: sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum philosophi mortui irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen extingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio, tamquam fabulae, cuius defectionem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui de senectute quae dicerem; ad quam utinam perveniat, ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis!

rem, sed —, quod nélkül, azaz; a visszahozó mondat átmegy főmondatba; — aequo animo: közönyösen, részvétlenül (v. ö. Sall. Cat. III, 2 quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit) XXIII, 83 aequissimo animo: nyugodtan, higgadtan.

85. *his — rebus*: ezen felfogás, gondolkodás következtében; — *dixisti*, I. II, 4. Cato helyesen emlékeztet ezen megjegyzésre, mert ez volt előadásának indító oka.

quidam minuti philosophi (itt és de div. I, 30, 62), némely aprócseprő bölcészek, a melléknév nagy kevésrebecsülést fejez ki, hasonlóan Cic. Brut. LXXIII, 256 *minuti imperatores*. Cic. itt különösen Epikur tanítványaira céloz, kik az ér-

zéki gyönyört a *summum bonum*-nak tartották és a lélek halhatatlanságát tagadták.

non vereor, ne irrideant, mert, saját tanaik szerint, maguk sem bírnak semmiféle érzéssel.

immortales futuri sumus, I. II, 6 *gratum futurum est*.

peractio, a szindarabnál az „utolsó felvonás“, „a vége“. V. ö. *peragere* XIX, 70.

cuius t. i. peractionis defectionem, az utolsó felvonásnál kerülnünk kell az untatást; *praesertim*, különösen ha még — is hozzájárul; v. ö. XVII, 61.

ad quam sc. senectutem; — *re experti*: a tapasztalás által megtanítva, tapasztalásból. — Hasonlóan végződik Lael. XXVII, 104 *haec habui de amicitia quae dicerem*.

TAN- ÉS SEGÉDKÖNYVEK

kaphatók

LAMPEL RÓBERT

könyvkiadásában, Pesten, váczi utca 12. sz.

Latin és görög nyelvtan és bölcsészet.

- Alváry**, versus memoriales. De generibus nominum. Magyar és német értelmezéssel. Ára 20 ujkr.
- Alváry E.** versus memoriales, de praeteritis et supinis verborum, közli Német Antal. Ára 36 ujkr.
- Cicero** vegyes munkái. Ford. Fábián Gábor. I. rész. (Brutus — A szónok. Cato Maior — Laelius ért.) 2 frt. 20 kr.
- Cornelii Nepotis vitae excellentium imperatorum. Lexicon Latino-Hungaricum** Josephus Vass. 3-dik bővített és javított kiadás. 1 frt. 40 kr.
- Ovidii carmina selecta.** Veress Ign. szótárával. Ára 1 frt. 30 kr.
- Sallusti opera.** Eichert-Hindy szótárával. 1 frt. 30 kr.
- Szepesi**, latin nyelvtan 1. rész. 76 kr. — II. rész. 90 kr.
- latin mondaton I. 92 kr.
- elemi hellen nyelvtan 1. 2. 1 frt. 26 kr.
- Római remekírók 1 — 23.** à 40 kr.
- Caesar**, galliai hadjárata 3 köt. **Caesar**, polgári háború 3 köt. **Cicero** szónoklatai 4 köt. **Cornelius Nepos**, 2 köt. **Horác** ódái 2 köt. **Sallustius** 2 köt. **Tacitus**, **Agricola** és **Germania** 1 köt. **Livius** munkái 1-ső köt. **Tacitus** évkönyvei 1 köt. **Virgil Aeneise** 1. 2. kötet.
- Hellen remekírók 1 — 13.** à 40 kr.
- Demosthenes**, Olythiai beszédek 1 köt. **Homer** Illása 1 — 6 köt. **Homer**, **Odyssea** 1 köt. **Plato**, **Sokrates** 1 köt. **Xenophon**, **Anabasis** 3 köt. **Xenophon**, **Cyropaedia** 1 köt.
- Wiegand Károly**, 1168 latin közmondás gyűjteménye. kötve 60 kr.
- Travnicsek**, görög nyelvtan I. kötve 60 kr.
- Zimmermann-Riedl**, logika ára 1 frt.
- — tapasztalati lélektan 1 frt.

A görög és latin remekírók gyűjteményéből már megjelent:

- 1-ső füz. : **Plato** Sokrates védelme és Kritója, ed. Horváth Zsigmond. Ára 60 ujkr.
- 2-dik ,, **Chrestomathia Xenophonból**, ed. Schenk-Horváth. Ára 1 fr. 30 kr.
- 3-dik ,, **Caesar**, de bello gallico, ed. Gyurits. I. füzet. Gallia térképével. Ára 60 ujkr.
- 4-dik ,, **Horác** ódái. Nauck művei nyomán értelmezi Gyurits Antal. I. füzet, Ára 60 ujkr.
- 5-dik ,, **Cicero orationes selectae**, ed. Gyurits. I. füzet. Ára 50 ujkr.
- 6-dik ,, **Caesar**, de bello gallico, ed. Gyurits. II-dik füzet. Ára 60 ujkr.
- 7-dik ,, **Horác** ódái. II. füzet. (Vége.) Értelm. Gyurits Antal. Ára 60 ujkr.
- 8-dik ,, **Caesar** de bello gallico ed. Gyurits. III. füzet. (Vége.) Ára 60 ujkr.
- 9-dik ,, **Cicero**, Cato Major de senectute. Ára 60 ujkr.